

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092
Gideonbe5@gmail.com

בס"ד, טבת תשס"ט, ינואר 2009

ביטאון פורום שמירת זיכרון השואה

גיליון מספר 25

עורך: גדעון רפאל בן מיכאל

פּוֹנָאָר - גיא ההריגה שבו נרצחה מרבית יהדות וילנה

מצבה בגיא ההריגה בפונאר [1]

תוכן העניינים

עמודים

פתח דבר – גדעון רפאל בן-מיכאל 5-3

רורצ'ק רייזל {רוזקה}: עדויות שגבתה מעדים על פונאר 12-6

מרק מאיר דבורז'צקי: עדויות שגבה מעדים על פונאר 19-13

מרק מאיר דבורז'צקי: עדותו במשפט אייכמן 21-20

אברהם סוצקבר: עדויות מגיא ההריגה 34-22

השיר פונאר 35

המהנדס י.פרבר: סיפור עדותו על פונאר 48-36

ציטטות מיומן העיתונאי הפולני סאקוביץ' שתיעד 835 ימי רצח בפונאר 67-49

דוד מרדכי זיידל: מתוך עדות שמסר ל"יד-ושם" 77-68

עדותו של אבא קובנר במשפט אייכמן 79-77

ביבליוגרפיה 80

מראי מקומות 81-80

גדעון רפאל בן-מיכאל: גיא ההריגה פונאר
המכון ללימודי השואה ע"ש ח.אייבשיץ – חיפה

פתח דבר

אחרי פורע שואה, זיכרון השואה, הפסח והברכה!

גיא ההריגה פונאר הוא אתר השמדה בסדר גודל של מחנה ההשמדה. בגיא ההריגה זה הושמדה מרבית יהדות וילנה.

הזוועות שנעשו בפונאר יזכרו לדראון עולם ולכן, החלטתי להקדיש ביטאון מיוחד רק על פונאר. בגלל "קוצר היריעה" של הביטאון לא הבאתי את קורותיה של יהדות וילנה בשואה ותנועת ההתנגדות היהודית שהוקמה בעיר זו. אני מקדיש בעתיד ביטאון מיוחד ליהדות מופלאה זו.

גיא ההריגה פונאר היה פעם אתר נופש מיוער. מיקומו עשרה ק"מ מדרום לוילנה, על הכביש הראשי לגרודנו. בשנים 1940-1941 הכינו השלטונות הסובייטים במקום בורות ענקיים למיכלי דלק, אך לא הספיקו להתקין את המיכלים.

בעת כיבוש איזור וילנה, ניצלו הגרמנים את פונאר על בורותיה למיקום אתר רצח המונים של רבבות מיהודי וילנה והסביבה וכן של שבויי מלחמה סובייטים ואזרחים ממתנגדי הנאצים.

הקורבנות הובאו לפונאר ברגל, ברכב וברכבת, בקבוצות של מאות ואף אלפים, ונורו בבורות, בידי אנשי ס"ס ומשטרה גרמנים שהסתייעו במשתפי-פעולה ליטאים.

רצח המוני היהודים בפונאר החל בסוף יוני-תחילת יולי 1941 ונמשך עד תחילת יולי 1944. תחילה נקברו הנרצחים בבורות שבמקום. בספטמבר 1943 החלו לפתוח את הבורות ולשרוף את גוויות הנרצחים כדי למחוק את עקבות הפשע. בשריפת הגוויות הועסקו כ-80 אסירים יהודים.

בליל 15 באפריל 1944 ביצעו אסירי פונאר בריחה נועזת, רובם נהרגו במקום, אך 15 מהם הצליחו להימלט ולהצטרף לפרטיזנים ביערות רודניקי. (Rudninkai) **לפי הערכות שונות נרצחו בפונאר 70,000 עד 100,000 נפש, רובם המכריע יהודים.**

אביא בקצרה תיאור על פונאר שכתב ד"ר מרק דבורז'צקי, ניצול שואה ששרד מוילנה: פונאר, יער, עשבים ופרחים. שבעה קילומטרים מאחורי וילנה, על יד הכביש הגרודנאי, סמוך למסילת הברזל וילנה-ורשה. פונאר – אחת הפינות הנאות ביותר בחבל וילנה, אליה היו נמשכות לפנים שיירות של מטיילים, מורים יהודים מוילנה ותלמידיהם, בני נעורים וילדים. בלילות היו מעלים מדורות ושרים שירים יהודיים, מרקדים הורה ומחולות מחניים. לפנים בפונאר...ופעם, באחד מטיולי פונאר שלנו, אמר בחור יהודי לאחר רקוד הורה סוער: - הבה נלך מכאן, האדמה בוערת תחת פונאר! איש משומעיו לא העלו דבריו אש חרדה; וגם הוא עצמו לא הרגיש בנבואה שיצאה מפיו. רק בלילות זוועה בגטו, במלינה, היה מזכיר לנו את טיולי החדווה לפנים בפונאר.. ובאימת מוות היה חוזר ואומר: - מדורות בוערות בפונאר!

בפונאר נספה רוב מניינה של היהדות הווילנאית. ראשונים הובלו לשם, בקיץ 1941, אלה שנחטפו בידי "החוטפים", ובשעת הפוגרום בנובמבר ובשניפישוק, ואלה שנצטוו לקחת איתם מגבת וסבון, כי לעבודה הם נוסעים. לכשפתחו אחר השחרור את קברי ההמונים, מצאו

בתוכם את ההרוגים ואת המגבות והסבון. מספרים כי לרובם היו ידיהם קשורות אחורי גבם והגולגולות נקובות מיריות שנורו בהם מאחוריהם. (האם נאבקו ומשום כך נכפתו ידיהם? – סודה של פונאר הוא). אחר כך הוליתו לשם את היהודים שנתפשו לאחר הפרובוקציה הראשונה (בראשון לספטמבר 1941) ואת קרבנות יתר הפרובוקציות: את יהודי הסמטה הלידאית; מן התפיסה שבלוקישקי; מן הגטו השני; את אלה שנתפשו בימי "התעודות הצהובות", בימי "התעודות הוורודות" ואת אלה שביקשו לנסוע לקובנה. וגם אחר חיסול הגטו הוסיפה פונאר להיות רעבה. הוליתו לשם יהודים שנתפשו במלינות [=מקומות מסתור], וכן גם תשושים וחולים ממחנה הריכוז שבאסטוניה.

בשדות פונאר מוטלים יהודים לא רק מוילנה. במשרד הדואר של הגטו היו לעיתים קרובות מתקבלות שאלות מגטאות יהודיים שונים על גורלם של יהודים, שהוצאו ממקומותיהם לוילנה ועד וילנה לא הגיעו. הם נתעכבו במרחק שבעה קילומטרים מן העיר... פועלים יהודים וילנאים ראו חבורות של יהודים צ'כיים שנסעו במסילת הברזל לבושים לתפארה ומגבעות צילינדר חבושות לראשיהם. שאלו אותם:

- להיכן אתם נוסעים?

- לעיר פונאר.

- פונאר אינה עיר אלא...

איש מיהודי החבורות הצ'כיות לא האמין.

שוטרי הגטו היהודיים, שהביאו לקבורה את חללי פונאר לאחר "פעולת קובנה", סיפרו כי הם מצאו שם דרכיות יהודיות מצרפת, הולנד וארצות אחרות. מזמן לזמן היה הגטו מזדעזע כולו מידיעה:

- עבר מסע של יהודים.

- מהיכן? – לא ידע איש.

- להיכן? – ידעו הכל: לפונאר.

בקיץ 1943, כשהתחילה ההתקפה הנגדית הסובייטית הגדולה, עברו על פני וילנה עשרות מסעות של גברים ונשים רוסיים, שנעקרו ממקומותיהם. פועלי מסילה יהודיים היו פונים אליהם בשאלה:

- קודא? (להיכן?)

- נא רבוטו וו גורוד פונאר (לעבודה בעיר פונאר).

בו בקיץ הגיע לתחנה הוילנאית משלוח של ילדים רוסיים מבני שלוש עד עשר, שצריכים היו לצאת בכיוון פונאר.

פועלי רכבת נוצריים פדו אותם מידי מלוויהם הגרמנים במחיר – חמישה-עשרה – חמישה-עשרה מרק לגולגולת...

בפונאר מונחים גם מאות רוצחי יהודים ליטאים. ככלותם את עבודתם במלאכת השמדת היהודים, ציוו עליהם הגרמנים לצאת "כמתנדבים" לחזית הסובייטית. הליטאים מאנו לעשות זאת. לרצוח יהודים יותר נוח... אז התירו את חגורותיהם, ציוו עליהם לחתוך את כפתורי מכנסיהם, והוליתו כשמכנסיהם משולשים על פני עיר הבירה שלהם, אל מקום שם היו מונחים היהודים שנרצחו בידיהם.

לאחר חיסול הגטו התחילו הגרמנים מוחקים ומטשטשים את עקבות רציחותיהם. הם הביאו לפונאר נוצרים מבתי הסוהר וחבורה של יהודים, ציוו עליהם לשרוף את החללים ולערבב את אפרם בחול. כל מת היה מכונה בפי הגרמנים "דמות", והאסירים היו מחולקים לפי המשימה שהוטלה עליהם "לקוברי דמויות", "נושאי דמויות", "ספקי עצים", "מבעירי אש", "מנפי אפר" ו"מטשטשי סימנים".

המתים הוצאו מקברי ההמונים והנחו שכבות-שכבות בפירמידות גדולות. בכל פירמידה כשלושת אלפים חמש מאות דמויות. את המדורות היו מבעירים בפתילות טבולות בשמן ובנזין. המדורות היו בוערות עד עשרה ימים.

משמידי הדמויות היו מרותקים בכבלים ואסורים בבונקר בפונאר. הם כרו מנהרה תחת האדמה וחלק של האנשים הצליח להינצל ולצאת אל הפרטיזנים. על קברות ההמונים יצקו הגרמנים בטון והניחו עליהם פסי רכבת, לבל יישאר כל סימן. בשדותיה של פונאר מונחים אפרם ועצמותיהם של מאה אלף הרוגים ויותר. שם שדה הקבורה של ירושלים דליטא, שלא הובאה לקבר ישראל. [2]

* * * *

אני מביא את העדויות כפי שנכתבו במקורות. לא שיניתי את הניסוחים והתחביר מהעדויות וזאת כדי לשמור על אוטנטיות העדויות. בסוף הביטאון ישנה רשימה ביבליוגרפית. הרוצה להעמיק ולקבל יותר ידע, יפנה למקורות עצמם.

גדעון רפאל בן מיכאל **עורך הביטאון**

יהודים מובלים למקום רציחתם בפונאר, יוני-יולי 1941 [3]

קורצ'ק רייזל {רוזקה} עדויות שגבתה מעדים על פונאר

קורצ'ק רייזל-רוזקה הייתה לוחמת מחתרת ופרטיזנית. רוז'קה נולדה בבילסקו (Bielsko) עד לפרוץ מלחמת-העולם השנייה חייתה בפלוצק (Plock) עם פרוץ המלחמה הגיעה רוז'קה לווילנה והצטרפה להנהגת ה'שומר הצעיר'. שם, לצידם של אבא קובנר וויטקה קמפנר. לאחר חיסול הגטו בווילנה ורציחתם של כ-40,000 יהודי העיר השתתפה בישיבת פעילי התנועה, ובה הצטרפה לדעתו של אבא קובנר בדבר הצורך להתגונן בנשק בתוך הגטו. בישיבה ההיא הוחלט לקרוא להתגוננות חמושה, ובעקבות זאת פורסם ב-1 בינואר 1942 הכרוז שחיבר אבא קובנר.

רוז'קה הייתה חברה פעילה ב'ארגון הפרטיזנים המאוחד' (פ.פ.אוו). לאחר הסגרתו של יצחק ויטנברג, כשהוחלט לצאת את הגטו ולעבור ליערות, הצטרפה רוז'קה ליוצאים ליערות רודניקי (Rudninkai) ושם הוחל בהקמת יחידות פרטיזנים יהודיות אוטונומיות.

ביולי 1944 חזרה רוז'קה לווילנה המשוחררת ונשלחה מטעם התנועה לרומניה כדי להגיע משם לארץ-ישראל. ב-12 בדצמבר 1944 עלתה ק"מ לארץ-ישראל, הצטרפה לקיבוץ אילון ומסרה למוסדות ולמנהיגי היישוב והתנועה הציונית דין-וחשבון על זוועות המלחמה ועל תנועת ההתנגדות היהודית. רוז'קה עברה לקיבוץ 'עין החורש' עם גרעין פרטיזנים לשעבר, ביניהם אבא קובנר וויטקה קמפנר.

היא גם הייתה פעילה ב'מורשת' – בית עדות על-שם מרדכי אנילביץ', וחברת מערכת 'ילקוט מורשת', וכן השתתפה בהרחבת הפעילות החינוכית על השואה. ביוזמתה הוקמו המרכזים הלימודיים בגבעת חביבה וביד מרדכי. היא גבתה עדויות מניצולים. עדויות אלה נכללו בספרה של רוז'קה 'להבות באפר'. מספר זה הובאו העדויות.

האמת של פונאר, שנסתננה אלינו, הייתה תחילה מעורפלת וניזונה בשמועות וסיפורים מקוטעים. יחידים בלבד הצליחו להימלט מגיא ההריגה וחזרו לגטו. שלטונות הגטו עשו הכל למנוע התפשטותם של סיפוריהם, שתוכם זוועות ואימים. את אלה שחזרו הכניסו לבית החולים ולא הניחו לאיש לבקדם.

אך כמה מחברינו הגיעו אליהם, עדותם נרשמה בפרוטוקולים מפורטים, וכך נתחווה האמת כולה ולא היה שום מקום להיסוסים והשערות.

תעודות מרובות ממין זה נאספו על ידנו, אך מועטות בלבד נשתיירו ברשותנו. כמה מהן אביא כאן, שימשו אספקלריה נאמנה לחיינו ומותנו באותם הימים.

תעודה ראשונה חוברה על יסוד סיפורה של נערה בת 11 יהודית טרויאק שמה, שהוצאה בליל-הפרובוקציה. לימים, משיצאה מבית-החולים, הייתי משגיחה בה מדי פעם בבית היתומים של הגטו והיא בדודה בין שאר ילדים, מתבלטת על הרקע הקודר של המוסד, בידה האחת המשותקת והמבט טראגי של עיניה הילדותיות, שלא ידעו חיוך.

ותעודתה של טימה כץ, מורה וילנאית, שהוצאה בימים הראשונים של הגטו בשעה האקציה ברחוב לידסקה. נוסף להן דין וחשבון של י. קאנאן, המשלים את התמונה.

כל אחד מהם הובל בזמן אחר. כל אחד מהם בא מסביבה שונה, מאורח-חיים אחר בתכלית ואף סיפוריהם היו שונים כאותות המוות שנחתמו בגופיהם ונשמותיהם.

הילדה בת 11, שמצאתיה בבית-החולים בין ששת הניצולים, יהודית טרויאק מרחוב שאבלסקה 11, עברה זה עתה ניתוח ושוכבת במיטתה מפחדת וחלושה.

זוהי הפרשה שבפיה:

ביום א' בשבת ב-10 בספטמבר פרצה מהומה. אין אני יודעת למה. זוכרת אני בלבד שסיפרו על מאורעות ברחוב שקלאנה. למחרת נודע שבסמוך לביתנו נלקחו הרבה יהודים. נתכנסנו אז כולנו בדירתו של אחד השכנים וציפנו לחדשות. ב-8 בבוקר נכנסו פתאום ליטאים ופקדו להתלבש ולרדת לחצר. כאן סידרו אותנו בשורות. השוער לקח אצל בעלי-הבתים את המפתחות. הובלנו לבית-הסוהר. השארנו שם עד למחרת. ביום ג' הוציאנו לחצר בית-הסוהר. חשבנו שעומדים לשחרר אותנו, אך נצטוו להשאיר את הכל ולעלות במכוניות-משא שחיכו לנו. בנסיעה באבטומובילים המכוסים השגיחה אחת הנשים שעוברים אנו ליד יער, אחר-כך הגיע לאוזנינו קול יריות. לא ידענו מה קרה לגברים שהובלו לוד, ברגל, על ידי הליטאים.

משירדנו מהאבטומובילים הובלנו ליער דרך גבעות של חול ושם חכינו.

משך כל היום בקע לאוזנינו הד היריות, בשעה 5 בערך אחה"צ לקחו עשרה מאתנו והובילונו רגעים-מספר. קשרו עינינו והעמידונו על שפת הבורות.

לשאלתי כיצד יכלה לראות את הבורות כשעיניה קשורות, נתחייכה חיוך ערמומי: התקנתי לי את המטפחת באופן כזה שראיתי הכל.... כאן, בבור, רבוצות היו גוויות הרבה. חמרים-חמרים! הליטאים ציוו עלינו לכרוע ברך. מיד פתחו ביריות. חשתי כאב חזק בידי ואבדה הכרתי. משחזרה אלי רוחי ראיתי שמוטלת אני ליד אמי המתה. הבור היה מלא גוויות. מתוך כאב שהציק לי פרצתי בבכי ולפתע חשתי שמישהו אחז בידי ונבהלתי מאוד. אך מיד שמעתי קול אישה, שלחש לי שאפסיק בכי, שכן יכולים ההם לחזור ולהרגנו. היא אף אמרה לי כי כשיחשיך נברח יחד. שכבתי בשקט, וכך עברו עלי כמה שעות. בערב, משירד שקט על הסביבה ולא נשמעו עוד צעקותיהם של הליטאים, נתנה לי האישה אות. התחלנו זוחלות לירכתי היער. ארכה לנו זחילתנו זו, אך איש לא השגיח בנו, נצטרכנו לעבור תיל דוקרני שהקיף את המקום. ידי זבה דם. סוף-סוף הגענו ליער. שמענו אחר-כך, שהליטאים מחפשים ביער ויורים, לאחר שהיינו מוטלות משך יומיים, מצאנו איכר שבא ליער לחטוב עצים. הוא נתבהל, אך האישה ביקשה ממנו שיקחנו ויציל חיינו. הוא הובילנו לביתו ואחר כך לגטו.

תם סיפורה של הנערה. אין היא בוכייה, אך עיניה, **עיני ילדה בת 11**, מציצות אילמות למרחקים. ידה הקטנה, שנגע בה המוות, תלויה ברפיון ומידלדלת מגופה החלוש, הילדותי.

המורה הוילנאית טימה כץ מספרת:

במוצאי-שבת, במאוחר בלילה, נכנסנו סוף-סוף לגטו ונסחבנו כל עוד רוח בנו לחצר ברחוב סטראשון 14. החצר הייתה מלאה מפה אל פה אנשים. אותה שעה טיפסף גשם וכל אחד ביקש מחסה לעצמו, לילדיו ולקרוביו. אני, בעלי, בנו ושתי בנותינו נכנסנו למרתף, הצטופפנו מתוך חיבוק ונמנמנו. מששמענו רעש למעלה יצאנו ונוכחנו שהכל אורזים מטלטליהם כשמתעדים לצאת לדרך. – הליטאים מגרשים.

נטלנו צרורותינו ויצאנו אף אנו לדרך. גרשו אותנו חזרה לעיר. ומשעברנו את רחוב דייטשה, ראינו שמובלים אנו בכיוון לוקישקי. ברחוב דייטשה שרכו קבוצות יהודים מוקפות צבא. ברחובות רבו צרורות וסחבות. מזוודות שהושלכו סתמו את המדרכות. בטבורו של הרחוב התגוללו מצעים, תרמוסים, לבנים, נעליים שהושלכו או חלקי ביזה ושוד. בלתי מובנות היו לנו הדמויות הבודדות שהסתתרו בשערים ישובות על צרורותיהן או חסרות-כל, שהציצו בנו בעיניים נבעתות, בלי לדעת הראויים אנו לקנאה או לאו. משהו החל בכל זאת מתחוויר להן. מכל מקום החליטו להסתתר ולעמוד מרחוק.

השחר האיר במקצת את הרחוב ולאורו ראינו קבוצת יהודים שבאו מנגד, שגורשו לתוך הגטו. בלוקישיקי הפרידו בינינו. בעלי ובני בצד הגברים, אני ושתי בנותיי (פייגה בת 17 ומינה בת 10) נשארו בין הנשים. החצר נתגדשה כבר אלפי יהודים שהובאו מרחובות לידסקה, מאקובה ועוד.

- מה צפוי לנו כאן? היינו בטוחות כולנו שבמוקדם או במאוחר יחזירונו לתוך הגטו. יומיים שריות היינו תחת כיפת השמים. ביום השלישי הוכנסנו כל עוד נשמה בנו לתוך התא. רק כאן, בתא, נודע לנו שהקבוצות שהוצאו מכאן הובלו לפונאר, אבל איש לא העלה על דעתו שכולם הובלו למוות.

כך ישבנו עד יום ה'. בשבת ב-2 אחר חצות הוארה לפתע חצר בית הסוהר בזרקורים. החלו מעמיסים אותנו על מכוניות משא. בכל מכונית כמה ליטאים חמושי רובים ו-50-60 איש. כך הובלנו בכיוון פונאר.

הגענו לסביבה מיוערת הררית ובינות גבעות החול רבצנו עייפות ונבעתות. אפילו עתה לא השיג דמיון של איש מאיתנו את חומרת מצבנו. לא הרחק מאיתנו בקעו מטחי יריות רובים. גרמני פקדו וליטאים הוציאו לפועל. הליטאים החלו מסדרים אותנו בקבוצות בנות 10, הובילו את העשירות לבין הגבעות שמשם הבקיעו יריות, ושוב חזרו ליטול קבוצות חדשות.

פתע, כאילו עברנו זרם חשמלי אחד, נתחוויר לכולו פשר הדבר. הנשים החלו מתחננות אצל הליטאים, ניסו לשחד בשעוני יד, בחלקי בגדים. ויש שנשתטחו ונשקו מגפיהם של החיילים. החלו תולשות שערותיהן, קורעות בגדיהן – לא הועיל דבר. הליטאים נטלו את הקבוצות ואגב הכאות גרשון למקום הטבח. ב-12 בערך, שעה שהכל היו כבר משוכנעים שהגורל נחרץ ואין ממנו מנוס, חל משבר פנימי. משהגיע התור קמו שקטות ומיואשות ללא-מחאות וללא-תחנונים. כך יצאו משפחות-משפחות לדרך האחרונה.

לפתע השגיוחו עינינו בקבוצה של גברים, שבראשם צד רב ישיש כולו שיבה, מעוטף בטליתו. בידיו אחז סידור פתוח, עבר לפנינו כדמות שלא מעלמא-הדין וקרא בקול: "נחמו נחמו עמי!" עברנו רעד. נשים געו בבכייה. אף הליטאים, שהובילו את הקבוצה, ניכר היה בהם שהופתעו. אך אחד מהם קפץ לעבר הרב ובמכה של קת רובהו הפיל סידורו מידו. הרב קרס-נפל כשדמו שותת. ואנו חזינו בכל זה – אני רבצתי יחד עם בנותיי ועם כל אלה שעוד נשארו בחיים. ויש שקצרה נפשן של הנשים מחכות ונצטרפו מרצון לעשירות ההולכות. אני גמרתי בנפשי לחכות. אספיק תמיד. ושמא יארע נס, שמא – ולא ידעה נפשי למה עוד מצפה היא.

המקום מסביבנו נתפנה לא במעט. היו נשים שבייאושו התפלשו כשפניהן תחובות בחול. לעומתן רבו היושבות בשקט כאילו לא נפל דבר. אני, מאובנת בין בנותיי, שוב החלטתי להיות בין האחרונות.

ב-5.30 בערך הגיע תורנו. שמתי פני לדרך ובנותיי איתי. בינות לגבעות נתקלנו בקבוצות שחיכו כמונו לגורלן. העמידונו בשורה חזיתית וחשתי עוד, היאך מחליקה בתי הבכירה מתוך ידי...

משחזרה אלי רוחי הרגשתי שלחוצה אני, שדורכים על גבי, שמזים עלי חומר חריף. הבינותי שמוטלת אני בקבר אחים בין גוויות. הבינותי שספוגה אני דם – שחיה אני ופצועה. ועל אף השעה המאוחרת התרוצץ פה צעיר אחד שהיזה עלינו סיד וחיטט וחיפש בבור. שכבתי עוצרת נשימתי. הקשתי לכל רחש וניד. בתוך הקבר נשמעו עוד אנחות, גניחות חרישיות ועיתים חרחור גסיסה. מלמעלה בקע שחוקם השיכור של הליטאים. בהקשיבי לכל אלה, נתקנאתי קנאה עזה במתים שפטורים הם מלחצות ונבצר מהם לשמוע. הייתי מוטלת שוות נפש ולא היה שוב איכפת לי דבר. פתאום שמעתי בקבר בסמוך לי בכייה חרישית. הקשבתי רגע והבחנתי בבכיו של ילד. זחלתי לעבר הקול. ומה נדהמתי כשתוך זחילה מצאתי את גוויתו של בעלי, שאמש נפרדתי ממנו. הכרתיו לפי הלבנים שהתקנתים במו ידי...

הילד לא פסק מבכייתו ואני אזרתי כוחותיי האחרונים והגעתי אליו. עיניי הבחינו בילדה בת 3, חיה, שלימה. החלטתי להציל את עצמי ואת הפעוטה. ושעה שנחתי איתה כשהיא אחוזה בזרועותי על גבי ערימות הגוויות, ידעתי שאם אנצל – היא שהצילתני. השעה הייתה כבר מאוחרת כשעברתי את התיל ורצתי לעבר היער. שם, ביער, נתקלתי בחמש נשים שהצליחו כמוני להימלט מתוך הקברים. בגדינו ספוגי הדם היו שרופים מסיד, נתקרונו כליל. ויש שלא היה לעורן אלא כותנתן בלבד. משך יומיים הסתתרנו ביער. האיכר הראשון, שנתקל בנו, נבהל, פרץ בזעקת בלהות ונמלט על נפשו. לאחר שעות סח לנו שהיה בטוח שלנגד עיניו רוחות, שבאו להטיל מוראן על נשמות חוטאות –

לפניי פרושה התעודה השלישית:

קאגאן נעצר ברחוב על ידי גרמנים מאחר שלא הייתה בידו תעודת מעבר. הובילוהו לגסטאפו במקום שהוכה מכות אכזריות ומשם ללוקישיקי. כאן ישב כמה שבועות. כל אותו זמן קיווה שהודות לקשריו יעלה בידו להינצל. בשישי בדצמבר 1941 הוצאו כל כלואי לוקישיקי מתאיהם. צרפו אלינו כ-80 פולנים. כולנו הועמסנו על מכוניות משא. "זכיתי" לעלות במכונית הקדמית. לפנינו נוסע שוויינברג¹, מאחור אני מבחין בחמשת-שש מכוניות. עתה נתחוויר לי שזוהי דרכנו האחרונה. הדרך ארכה כעשר דקות עד שנכנסנו לשטחה המגודר של פונאר.

כל תקוותינו הכזיבו. הבחנו בורות כרויים וברור היה לנו שמצויים כאן מאות ואלפים שסופם היה כסופנו הקרוב. ומתאווים אנו שיקיץ כבר הקץ לדבר. אין פנאי לחיטוטים יתרים. מן הנמנע הוא לחשוב מחשבות כלשהן. כל היהודים סודרו בשורה חזיתית שלפניה נתייצב שוויינברג. נשים וילדים הופרדו מן הגברים. כולם נצטוו לפשוט בגדיהם העליונים. אלה שלבנים שלהם שלמים חייבים למסור אף אותם. בחוץ קור צורב. והרי הם מזרזים אותנו בדרך לבורות. אלה שאינם מתפשטים מהר, מוכים באכזריות בקתות-הרובים. על שפת הבור ניצבים שישה חיילים ליטאים חמושי רובים. הקרבנות סודרו בשישיות ומשעמדו השורות נשמע מטח יריות ושישה אנשים נפלו לתוך הבור. שוב גורשו שישה מהשורה, שוב יריות.

הקרבנות, כפי שזכר אני, לא מיררו בבכי אף לא זעקו, פרט לכמה נשים וילדים. אני נקלעתי לשישייה החמישית בתור. נעמדנו פנים אל פנים עם רוצחינו. לא הבחנתי בניצבים מימיני ומשמאלי. היה בי שקט מוזר. עמד שם גופי בלבד שחיכה לכדור. זכורני שנפלתי ועלי משא כבד. מוטל אני באפס כוחות בשלג וכפור כשגופי עירום למחצה. אוזניי קלטו עוד הדן של יריות רבות והבור מסביבי נתמלא.

הדוחק הלך ורב. עתה יודע אני שמוטל הייתי בקבר אחים והמשא שחשתי היה משאם של אחיי הנרצחים שנפלו אף הם לתוך הבור. איני יודע, משך כמה זמן מוטל הייתי שם. על פני גופי שתת דם. אולי עברו 4-5 שעות. בחוץ ירדו דמדומים. הצצתי מסביבי ולא ראיתי דבר. רוצה אני לקום, להיחלץ מתחת לערימת הגוויות ומשגיח אני בליטאים המרצחים שעדיין ניצבים מקרוב על שפת הבור ומחלקים ביניהם את השלל, ביזת הבגדים. אך עומדים הם כשגבם מופנה אל הקבר ומשוקעים מאוד בינם לבין עצמם.

יצאתי בזחילה מן הבור. אני מכוסה כתמי דם ואף-על-פי-כן מתמזג אני עם השלג שמסביבי. זוחל על גבי האדמה. אחר קמתי על רגליי ורצתי כל עוד רוחי בי עד שהגעתי לגדר התיל של הכיכר. עברתי בחיפזון את החוטים הדוקרניים ופצעתי בשעת מעשה קשות את ידיי וגבי. וכך הגעתי לכפר ראשון כשדמי שותת. שמתי פניי לדלה בבקתות שעמדו שם. בעל הבקתה, פולני העובד אצל בעל-קרקעות ליטאי. סיפרתי לו על מצבי. הגיש לי מים חמים להדיח כתמי הדם שעלי. אני שותה ומרגיש רק עתה שאיבריי קפואים. האיכר מוסר לי מיטתו. למחרת

¹ ראש הגסטאפו בימים ההם.

היום מוביל אותי לגטו. וכאן הריני מוטל זה חודשים בבית החולים, הרופאים עושים כל מה שביכולתם להעלות לי ארוכה, אך מי יודע מה ילד יום. מי יתקע לידי שאדמת פונאר כבר שברה צימאונה לדמנו, לדמי שלי?!

אותו זמן עצמו כותב א. ווישווילי, סופר ליטאי, בעיתון "נאיויה ליטובה" (ליטא החדשה) מספר 41 את הדברים הבאים:

"... יש וצצה מחשבה: כלום אין וילנה שלנו משולה לפלורנץ? אף היא כפלורנץ המעטירה שוכנת בין הרים, אף לה מנזרים נאים ומרובים; והמלחמות על שמה הטוב של העיר, על ארמונותיה ההיסטוריה, האם אין הן מעלות זכרן של מלחמות בני טוסקה למען פלורנץ שלהם הפורחת? ואף צליל פעמוניה של וילנה הוא כצליל אותה העיר. והדם רווי רומנטיקה נישא על פני הרי פונאר..."

והרי סך הכל.

חשבון הדמים של קרבנותינו, שהוציאו נשמתם בהרי פונאר. בתקופה הקצרה שבין 22 ביוני – 21 בדצמבר 1941 כונסו:

לגטו א' – 29,000 יהודים

לגטו ב' – 11,000 יהודים

בסה"כ כונסו לשני הגטאות – 40,000 יהודים.

מ-60,000 יהודי וילנה, החוטפים והמסייעים בידיהם השמידו עד לכניסה לגטו כ-21,000 יהודים ובגטו גופא:

6,000 יהודים	בלי 6-7 בספטמבר נרצחו
2,950 יהודים	ב-15 בספטמבר נרצחו
800 יהודים	ב-1 באוקטובר במוצאי יום הכיפורים, ב-2.30 בלילה הוצאו מגטו ב'
900 יהודים	באותו יום ב-6.30 בערב
	באותו לילה, אור ליום 2 באוקטובר הובלו לשער באמתלה של חתימת ה"שיין" ולא חזרו
2,200 יהודים	ב-3 ו-4 באוקטובר הוצאו מגטו ב'
2,000 יהודים	ב-16 באוקטובר הוצאו מגטו ב'
3,000 יהודים	ב-29 באוקטובר החיסול הגמור של גטו ב'
2,500 יהודים	זקנים ומשותקים הוצאו מגטו א'
80 יהודים	זקנים ומשותקים הוצאו מגטו ב'
60 יהודים	ב-24 באוקטובר באקציה הראשונה של ה"שיין" הצהוב הוצאו
5,000 יהודים	ב-3 בנובמבר בעת האקציה השנייה של ה"שיין" הצהוב הוצאו
1,200 יהודים	ב-3 בדצמבר הוצאו מן הגטו אנשי ה"אונטרולט"
67 יהודים	ב-4 בדצמבר הוצאו שוב מאנשי ה"אונטרולט"
20 יהודים	ב-15 בדצמבר בלילה נלקחו דיירי הבלוק של עובדי הכפייה בגסטאפו
300 יהודים	ב-20 ו-21 בדצמבר נערכה ע"י ליטאים האקציה של ה"שיין" הוורוד
400 יהודים	למן 6-7 בספטמבר ועד 20-21 בדצמבר 1941 נורו בפונאר
27,477 יהודים	מ-40,000 היהודים שהוכנסו ב-7 בספטמבר לשני הגטאות נשתיירו
	ב-1 בינואר 1942 כ-12,000 בערך בגטו א'. גטו ב' חוסל לגמרי.
	למן 22 ביוני ועד 1 בינואר נרצחו:
21,000 יהודים	עד הגטו
27,477 יהודים	בתקופת הגטו
48,477 יהודים	סך הכל

לאמת של פונאר, למעשה ההשמדה, קיימת אך תשובה אחת הראויה לשמה:
מאבק והתגוננות! בהכרח, שהכרה זו תהא מנת חלקם של הכל.
לפיכך התחלנו לתור אחר דרכי הבנה עם כוחות מאורגנים הקיימים בגטו, שכל אחד מהם פועל לחוד במסגרת מפלגתו וארגונו.

נערכת פגישה ראשונה בין חברי השומר הצעיר ובא כוחם של הרביזיוניסטים – יוסף גלזמן. באותו זמן עצמו מתנהל משא ומתן עם באי כוח הקומוניסטים בגטו. יוסף גלזמן הוא עתה סגן מפקד המשטרה בגטו. וניתנה אמת להיאמר, שאין מעשיו חורגים במשהו מקו פעולתו הכללי של היודנראט. אך ליוסף יצאו מוניתין בגטו כשל יהודי זקוף קומה, בעל הכרה לאומית.

עם הפגישה הראשונה נוצר מגע של קיימא. באי כוח הקומוניסטים: איציק וויטנברג, חינה בורובסקה וברל שרשניבסקי הם פעילי מפלגה ותיקים. מאחוריהם שנים רבות של עבודה במחתרת, ופעולה מסועפת ואחראית בימי השלטון הסובייטי.

לדיונים הראשונים בין הוועד שלהם ומזכירותינו יש אופי אידיאולוגי, יסודי. כתוצאה מן הדיונים המוקדמים, הוחלט לקרוא לפגישה משותפת, בה ישתתפו באי כוח כל ההסתדרויות. מטרתה – תיאום הפעולה והכנסתה לאפיק אחיד. ב-21 בינואר 1942, לעת ערב, נתקיימה בחדרו של גלזמן ברחוב רודנצקה 6 הישיבה ההיסטורית. השתתפו בה: איציק וויטנברג, אבא קובנר, יוסף גלזמן, חינה בורובסקה, ניסן רזניק והמאיור פרוכט. בישיבה זו הוחלט:

- א. להקים ארגון לוחם מזוין שיופעל במחתרת בגטו וילנה. בארגון זה ייכללו כל ההסתדרויות המיוצגות פה תוך שאיפה לאחד את כל הכוחות המאורגנים שבגטו.
- ב. עיקר מטרתו של הארגון הוא – הכנת התנגדות מזוינת המונית נוכח כל ניסיון של חיסול הגטו.
- ג. ההתגוננות היא מעשה לאומי: היאבקותו של האדם על כבודו.
- ד. הארגון שם לו גם למטרה: ביצוע סאבוטאז'ה ומעשי חבלה בעורפו של האויב.
- ה. הארגון הלוחם שבגטו וילנה מצטרף בפועל לשורות הפרטיזנים הלוחמים בעורף ומסייע בידי הצבא האדום במלחמה המשותפת בפולש הנאצי.
- ו. הארגון יחדיר את רעיון ההתגוננות לשאר הגטאות ויקשור קשרים עם כוחות לוחמים מחוץ לגטו.
- ז. פעולתו של הארגון תרוכז על ידי מפקדה שבראשה יעמוד המפקד הראשי של הארגון. המפקדה כוללת 3 חברים. נבחרו: איציק וויטנברג, יוסף גלזמן, אבא קובנר. למפקד הראשי נתמנה איציק וויטנברג.
- ח. הארגון ייקרא בשם פ. פ. א. (פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע). הנה כי כן היה לעובדה קיומו של הארגון הלוחם בתוך הגטו.

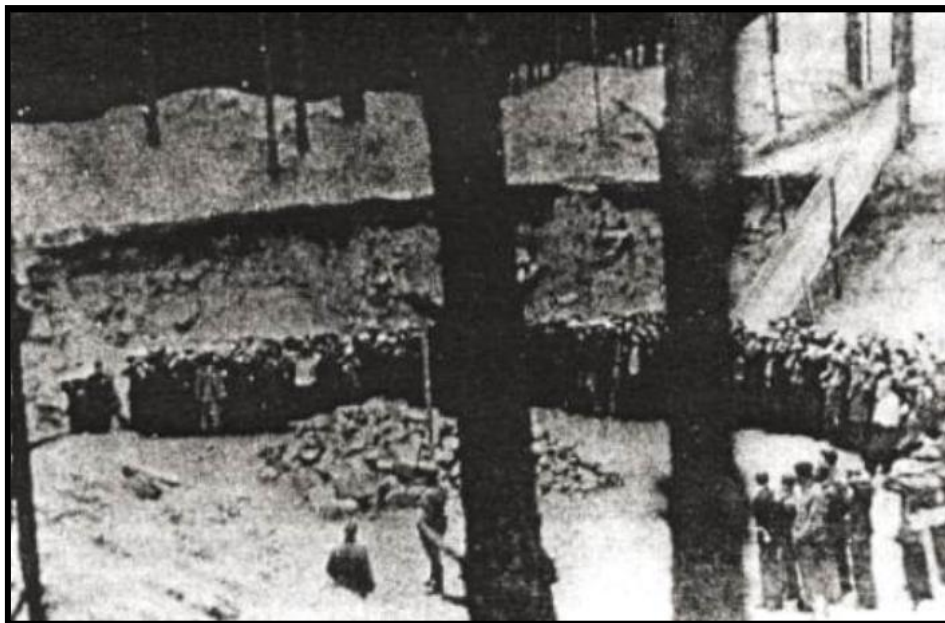
לכאורה, לא נשתנה בגטו שם דבר. אלא שבתוך העבדות והבוז, מתחילה להתרקם אגדה חדשה, גדל אדם חדש. מקור כוחו – דם אחיו הקורא לנקם. והמרד האדיר, עתיק היומין של נפש האדם החופשית מוסך בו עוז.

תוך העבודה היום-יומית הקשה במחתרת, גדל ומתחשל לוחם פ.פ.א. לחייו חסרי השחר עד כה, מתלווה עתה משמעות נעלה, וכן למותו.

הבעיה העיקרית, שצפה עתה בפני המפקדה – הייתה בעיית הנשק. כוחנו העובדתי, הריאלי, יהא מותנה בכמות הנשק שנשיג. וכולנו – ככל יהודי הגטו, חסרי נשק.

מניין ניקח את האקדח הראשון בגטו – סח יוסף מהורהר – "האקדח הראשון מצוי כבר עמנו – משיב אבא. והריוהו שולף ושם על גבי השולחן אקדח בלגי – ברוך גולדשטיין סחב אותו בבאוטלאגר. את הנשק, שהוא הכרח לנו, ניקח מידי הגרמנים".

יחידת הארגון הראשונה ב- פ.פ.א. בנויה בצורת שלישיות. כל שלישיה מורכבת מחברי תנועה אחת. השלישיות הראשונות הורכבו מחברינו הפעילים והטובים ביותר, מתוך הבחנה ושיקולים יתרים. לא די בכך שפלוני הוא חבר מסור למפלגתו. הבחירה היא אישית, וכל מפלגה אחראית על אנשיה בפני המפקדה. קבוצה אחת אינה מכירה את חברתה. השמירה הקפדנית של קונספיראציה – היא תנאי קודם להצלחת הפעולה. תפקידן הראשון של השלישיות היו שיעורי שימוש בנשק. את השיעורים מרכזים מדריכים מיוחדים, חברי פ.פ.א. המצטיינים בידיעה צבאית כלשהי. אורגן מייד קורס למדריכים בריכוזו של יוסף. לעת עתה נערכים השיעורים המעשיים, באותו אקדח אחד ויחיד, שנמצא ברשות הארגון. הדאגה להשגת נשק מטרידה עתה מנוחתנו בלי הרף. [4]

בגיא ההריגה פונאר [5]

בגיא ההריגה פונאר [6]

מרק מאיר דבורז'צקי

עדויות שגבתה מעדים על פונאר

ד"ר מרק מאיר דבורז'צקי עסק בחקר נושא הרפואה בשואה, נושא שחוה בעצמו כרופא יהודי בגטו וילנה ובמספר מחנות עבודה. על מחקריו החלוציים בתחום זה זכה בפרס ישראל במדעי החברה בשנת 1953.

בעת שפרצה מלחמת העולם השנייה שירת דבורז'צקי בצבא הפולני ונפל בשבי. הוא נמלט ממחנה השבויים, והגיע לעיר הולדתו וילנה. לאחר כניסת הגרמנים לליטא והקמת גטו וילנה ב-1941, פעל כרופא בגטו. בגטו התקיימה מערכת רפואית מפותחת למדי, וד"ר דבורז'צקי מציין בספריו את תושייתם של כמה מעמיתיו באלתור תרופות ותכשירים רפואיים. יחד עם עבודתו הרפואית, ותחילתה של מלאכת התייעוד של הנעשה בגטו, השתתף גם בתנועת המרי שפעלה בגטו. הוא תכנן להימלט אל שורות הפרטיזנים ביערות, אך לפני שיצא הדבר לפועל נשלח למחנות עבודה באסטוניה, בספטמבר 1943.

במחנות העבודה באסטוניה הועסקו רבבות יהודים בעבודות כפייה. הרופאים שביניהם הועסקו גם כ"מטפלים" שהיו אמורים לטפל בעצירים, בעיקר בגלל החשש הגרמני ממגפות והרצון לנצל את כוח העבודה של עובדי הכפייה. הרופאים היהודים נאלצו לנהל משחק מוחות עם הרופאים הנאצים הממונים עליהם, בנסותם להציל יהודים מפני הוצאה להורג על ידי הסוואת מחלותיהם באמצעים שונים.

כשהתקרבו הכוחות הסובייטים לאסטוניה, חוסלו החולים והחלשים מבין היהודים במחנות העבודה, והנתרים, בהם דבורז'צקי, הועברו למחנות עבודה בגרמניה. ימים אחדים לפני כניסת צבאות בעלות הברית, נמלט עם חבריו מהמחנה שבו שהו באזור טירול.

לאחר עלייתו ארצה, ראה דבורז'צקי לעצמו חובה להנציח את מאמצייהם של הרופאים היהודים בתקופת השואה, בגטאות ובמחנות, וגם את זוועות הרפואה הנאצית. עם הקמת אוניברסיטת בר-אילן היה למרצה הראשון, ושנים רבות היחיד, בתחום מחקר זה. דבורז'צקי היה מן המתנגדים להסכם השילומים עם מערב גרמניה. העיד במשפט אייכמן. נפטר בשנת 1975.

מספריו:

בין הבתרים – אוטוביוגרפיה.
ירושלים דליטא במרי ובשואה - על קורות גטו וילנה ותנועת המרי.
אירופה ללא ילדים: תכניות הנאצים להרס ביולוגי.
מחנות היהודים באסטוניה.

המלכודת קובנה-פונאר

יום אחד לפנות בוקר התחילו עגלות נכנסות לגטו וילנה. בזו אחר זו בשורות ארוכות באו העגלות, טעונות צרורות; על כל צרור וצרור כתובים באותיות גדולות שם בעליו ושם עיירתו. עגלות מאושמיאני, סול, מיכאלישוק וכו'. עגלונים נוצריים נהגו בעגלות. הללו סיפרו:

- היהודים יבואו אחר כך. הם מחולקים לחלקים: חבורה אחת לוילנה, אחת למחנות עבודה ואחת לקובנה. היוצאים לקובנה ישתהו יותר בעיירותיהם עד אשר יסודר המשלוח.

לאחר כמה שעות באו יהודי העיירות. חומים, מלאי כוח, שזופים בשמש. רבים מהם כבר נדדו ועברו כל מיני גלגולים מגטו למשנהו, שש ושבע פעמים. ומהם שטעמו רק עתה, בפעם הראשונה, את טעם החיים בגטו. הם כונסו ברחוב רודניצקה 7, בבניין הגדול של הבנק העממי לפנים. שם הוקמו בחופזה כמה דיוטות של אצטבאות. הבאים עשו שם זמן קצר, עד אשר עבר כל אחד מהם לביתו של איזה בן משפחה או מכר. בין הבאים היה מורה אחד שערך להם כעבור ימים אחדים נשף להומור על החיים בגטאות.

הזקנים והתשושים שבין הבאים כונסו לבניין ברחוב שאוואלסקה מספר 1. שם היו מבודדים ושוטרי הגטו שמרו עליהם. הקומנדאנט של הגטו יעקב גאנס קרא את ד"ר ל. אפשטיין ואותי ופקד עלינו לבדוק את הזקנים והחלשים הללו ולקבוע מי מהם מסוגל לעבודה. חששנו מה יהא בסופו של מיון זה, ולמה צפויים אלה שאינם מסוגלים לעבוד; לפיכך נמסרה ממנו הודעה לגאנס כי אין ביכולתנו לקבל עלינו את הבדיקה, מכיוון שאחד מאתנו הוא רופא ילדים ואינו מומחה לבוגרים, והשני הוא רופא סניטרי, ומשום זה הוא אינו בקי בקביעת דיאגנוזות של כושר עבודה.

בין החלשים היה בחור אחד, כבן שלושים, שרגליו משותקות; יושב היה בעגלה קטנה ומוכר סיגריות. פדיונו היה טוב. הכל היו חומלים עליו וקונים ממנו.

בין באי העיירות מרובים היו הבחורים והבחורות.

- חסונים כאלונים! – היו האנשים אומרים עליהם בהנאה, למראיהם.

הצעירים הללו מצאו להם מהר עבודה והתגוררו יחד בדירות משותפות. בערבים היו הרחובות הומים מהמיית שירתם. בלילות היו יוצאים לחצרות ומרקדים יחד "הורה".

- האדמה רועדת תחת רגליהם! – היו יהודים אומרים בקורת רוח.

- ובלבד שנשארו עוד קצת "יאטים"! ירקדו להם להנאתם, הם יזכו לשנים טובות מאלו!

* * * *

פתאום נודע: כל היהודים מגטו וילנה שיש להם קרובי משפחה בקובנה יכולים להירשם, כדי לצאת לקובנה עם מסע היהודים מן העיירות.

כן נודע כי גם יעקב גאנס נוסע איתם יחד. סופר כי הוא מכין ניירות, כי כבר קיבל רישיון לבוא לקובנה יחד עם המסע וכי בגטו קובנה מכינים בשבילם חמשת אלפים מקומות. לפי השמועות היו החיים בגטו קובנה יותר קלים, הדירות יותר מרווחות, האכילה יותר טובה, היחס יותר טוב, השחיטות יותר קטנות. על כן מיהרו אנשים להירשם לקובנה. בעיקר הזדרזו להירשם בני הנעורים שהגיעו מן העיירות: קרובי משפחה לא היו להם בוילנה, הרי שקובנה עדיפה, גם רחוקה היא יותר מפונאר.

יחד עם גאנס צריכים היו לנסוע: חבר שוטרים, רופאים אחדים ואחיות. גם טראפידו, מנהל מחלקת ההזנה, עתיד היה לנסוע איתו. הוא קובנאי הנהו ורצה להשתמש בהזדמנות שבאה לידו לשוב ולראות את קובנה.

באתי לביתו של טראפידו ביום הנסיעה לקובנה, בשעה שתיים עשרה בערך. הוא אורז את חפציו ושרוי בקדחת נסיעה. מוסר אני על ידו מכתב לידידי שבקובנה. טראפידו מבטיח לי להביא תשובה. בשובי ראיתי מחנות של נוער מערי השדה נוהרים עם צרורותיהם אל שער הגטו, עליזים הם, שמחים: נוסעים הם לקובנה! נקודת כינוס שימש להם השער, ששמרו עליו אנשי O.S. גרמניים. שוטרי הגטו הבדילו את "היוצאים לקובנה" מעל שאר הקהל. שמירה זו לשם מה? האל האנשים נוסעים מרצונם הטוב. אף-על-פי-כן יצא המסע לקובנה במצב רוח טוב ובזמירות.

בערב, בעליית הגג, נדדמן לי חבר, הוא שרוי בדאגה. - התדע, מסדנות הגטו נקראו הפחחים, והם חוסמים בחוטי ברזל את החלונות והדלתות של הקרונות. יובילו את היהודים בקרונות חתומים בחתימות עופרת. דבר מה יצוק בזה. לבי מנבא לי רעות.

בחצות הלילה נקראתי אל ילד חולה. אביו, העובד כפועל פשוט ביחידת הגסטאפו, מספר בין השאר: - בגסטאפו הייתה היום תנועה רבה. הקלעים הליטאים שתנו לשכרה. זה זמן רב לא היו מבוסמים במידה כזו. הובאו גם חביות באוטובוסים...

אני חוזר לעליית הגג שלנו ומספר את אשר שמעתי. מנוחתי ניטלה ממני. כיוון שהחיילים הליטאים שותים לשכרה, הרי זה סימן ל"אקציה". והחביות שהובאו – מי יודע אם אין אלן חביות מלאות כלור, שנוהגים לשפכו לתוך בורות הקברים לאחר ה"אקציה". מה עומד כאן להתרחש?

* * *

חמישה באפריל 1945. לפנות בוקר באתי אל מחלקת הבריאות. הכל שרויים במרה שחורה ומתלחשים. מפה לאוזן נמסרות ידיעות: - משהגיעו רכבות היהודים מן העיירות הסמוכות ונצטרפו אל החבורה הווילנאית, העבירו את כל השיירה למסילה אחרת, לא לקובנאית. - גאנס בא בלילה, מרוגז, ובנזיפות רוסיות גירש את הרופאים ואת האחיות מן הקרונות. מה פירושו של דבר?

ואחר כך הגיעה ידיעה:

- גאנס נאסר!

עברה עוד שעה קלה, וידיעה עברה את הגטו, פשטה כלהבת אש, והוציאה במשך רגעים מספר את הכל לרחובות; הגטו רתח מתוך בהלה. חרדת עצבים וייאוש.

- כל חמשת אלפי היהודים הובאו לפונאר...

מי הביא את הידיעה לגטו – לא ידע איש. שוטרי הגטו היו חיבורים חיבורן מוות, ומנהלי קומיסריוני המשטרה עמדו על יד שער הגטו ועיניהם כבויים.

אחר כך בא גאנס. יגע, בעיניים מורדות, הלך ישר אל חדרו בלי לדבר עם איש, ולא נראה יותר לעין. עתה ידעו הכל: נכונה השמועה. **נסיעת קובנה נסתיימה בפונאר...** המנצח על פעולה זו היה הד"ר וולף, הקומיסר של חבל וילנה.

יגון קודר השתרר בגטו. הרי שהתחילו שוב "אקציות". הכאב היה רב. והאנשים היו טוענים איש באוזני רעהו: - בחורים כאלה, חזקים כאלונים, בעצמם באו אל המלכודת. חמשת אלפים הלכו למוות מרצונם הטוב!... ואנו כולנו ראינו במו עינינו את מלאכת ההרשמה, ולא התרינו בהם ולבנו לא ניבא לנו, כי יש כאן תרמית איומה. היכן הוא שכלנו היהודי? איך נסתרה בינתנו?...

ואנשים, שעד אז רחוקים היו מכל מחשבת מרי, התחילו מדברים ביניהם: - שוב לא ניתן להולחנו שולל; לא נלך לשום מסעות. נמות כאן או נצא ליער. רבים נצטרפו אז אל תנועת המרי, ורבים התחילו מחפשים, על דעת עצמם, דרכים לצאת בהן בחבורות מן הגטו אל היער, אל הפרטיזנים.

* * *

בשישה באפריל, בהשכמת הבוקר, בא מארטין ווייס לגטו וקרא לשוטרים היהודים, **כי ילכו לפונאר לקבור שם את המתים**. עשרה שוטרים הלכו לשם. הגטו חיכה להם בקוצר רוח: - הישובו השוטרים חיים מפונאר? או שלאחר קברם את המתים יירו גם הם בידי ווייס? - אם יומתו השוטרים הללו ייקבר איתם סודה של פונאר, - דיברו האנשים. אבל אם יתנו להם לשוב, הרי פירושם של דבר שהגטו כולו נידון למוות, ואין השלטון הגרמני רואה עוד כל צורך להסתיר דבר...
בלילה חזרו השוטרים עייפים עד מוות ולבם רע עליהם. כל יתר שעות הלילה שתו יי"ש, עד כי השתוללו משכרות.

למחרת היום הזמין הגסטאפו פועלים פשוטים, בעלי מלאכה ופועלי הובלה יהודים מן הגטו, לעשות סדר בפונאר. גם הם שבו, אך כמעט שאי אפשר היה להכירם. פניהם השחירו ובעיניהם הוצתה אש שלאחר ייאוש. הם לא שתו, לא השתכרו. בחריקת שיניים סיפרו לבני הבית את אשר ראו.

אותו ערב שחזרו הפועלים, נקראתי אל תינוק חולה; אביו סיפר: - אף אני הייתי בין חבורת הפועלים שם בפונאר. לפני בואנו עבדו שם יום תמים השוטרים היהודים, אבל הם לא יכלו לעשות את כל המלאכה עד תומה. על פני שטח רחב מאחורי פונאר, כדי יותר מקילומטר, התגוללו חללים, חללי יהודים שנורו בנסותם לברוח מפונאר. קצתם היו מוטלים על יד פסי הרכבת ממש. הפסים הוליכו עד לכיכר גדורה בתייל, ושער בה ומעליה כתובת: "**הכניסה אסורה איסור חמור גם לקצינים גרמניים!**" הכיכר הייתה מכוסה כולה חללים. מהם היו מוטלים בערמות, שכלור נשפך עליהן. הרוח טלטלה על פני השדה שטרות כסף קרועים. ממון שאנשים קרעוהו לפני מותם, לבל ייפול בידי הגרמנים. אספנו את החללים המפוזרים וערכנו אותם בשורות. אחד מאיתנו הכיר את אחיו מן העיירה מיכאלישוק. בכיסו מצא צילום; הוא נשק לצילום ולקחו איתו.

גופות מוטלות בגיא ההריגה בפונאר [7]

לאחר שווייס, המנצח על מלאכתנו, התרחק מעלינו קצת, קם אחד מאיתנו ואמר "קדיש". "קדיש" אחר המתים, המונחים בקברי פונאר, ואחר כולנו, שנכנו לנו הבורות הכרויים באדמה. כולנו ענינו אחריו: "אמן".

כעבור מספר ימים דרשה הרשות הגרמנית מאת הנהלת הגטו, לשלוח עגלות. הרשות הגרמנית נותנת מתנה לגטו: את חפציהם של החללים. החפצים הטובים ביותר נבחרו ונלקחו לגסטאפו, השאר, הגרועים, נשלחו לגטו. ריטון עבר בקהל: שלא לקבל את החפצים. אולם כפי הנראה פחדה הנהלת הגטו לדחות את מתנת הגסטאפו – והעגלות נשלחו.

בדומיית מוות שרויים היו רחובות הגטו. כמו בהלוויית מת נכנסו לשער העגלות הטעונות בחפצי החללים. ערמות של אדרות, בגדים, קלחות, קומקומים, כיכרות לחם, טליתות, מטפחות, סודרים תורכיים, מצנפות ילדים קטנטנות. צרורות רבים משל יהודי סויר ומיכאלישוק לא היו פתוחים, ומעליהם התנוססו שמות בעליהם. **היהודים עמדו וקראו חרש את השמות הללו וידעו מי נספה בפונאר.** היודנראט מינה הרבה אנשים, בעיקר נשים וזקנים, שימיינו את חפציהם של המתים: שמלות לחוד, אדרות לחוד וסדינים לחוד. העזרה הסוציאלית שעל ידי היודנראט התחילה מחלקת את החפצים בין מחוסרי האמצעים שבגטו. מתחילה מיאנו האנשים לקבלם: כיצד יעלו על בשרם את בגדיהם של הנרצחים? אבל אחר כך התרגלו לרעיון.

אלה שהחליטו לקבל את החפצים הללו היו אומרים: אם לא ניקחם אנחנו, ייקחום אחר כך הגרמנים. ימים קשים ממשמשים ובאים; בגדל יכול להיות לתועלת רבה, בימי הקור, ובימי הרעב אפשר גם למכרו. המתים מרוצים יהיו אם דבר מה מעזבונם יסייע בידי יהודים להתקיים בתקופת הגטו, והאנשים החלו להירשם בתור לקבלת החפצים.

* * * *

ימים מספר לאחר ה"אקציה של קובנה" נפוצה שמועה בגטו: ישנם אנשים שניצלו מפונאר; יש שברחו, והם מסתתרים ביערות, ומהם גם נכנסו אל הגטו. ביום הרביעי לאחר הפעולה באה אל המרכז המדיציני של בתי הספר אישה, **גולדה תפוח**, ושני ילדים עימה, ילד בן שמונה וילדה בת שתיים-עשרה. האישה אמרה: **- הבאתי בזה שני ילדים שברחו מפונאר.** בני אחותי הם. עוצו לי עצה איך להאכילם, של יוודע הדבר למשטרת הגטו ושלא תיקחם ממני...

והילדים סיפרו:

- נסענו מן העיירה סול. על יד החלונות המרושתיים של הקרון עמדו יהודים והביטו להיכן אנו נוסעים. פתאום התחילה הרכבת נעצרת: שמא תחנה היא זו? ... האנשים המציצים בחלון קראו מרחוק איזו כתובת ונזעקו בחרדה: **פונאר! ...** התחילה יללה. האנשים מרטו את שערות ראשם, בעטו ברגליהם, רוצצו את ראשיהם אל כתלי הקרון, כדי לפרוץ להם דרך לברוח. אנחנו היינו באחד משלושת הקרונות שהגיעו ראשונים לפונאר. פתאום פתחו דלתות הקרונות ואנו גורשנו מתוכם. על פסי המסילה ראינו לפנינו רכבת ארוכה, מרובת קרונות; על יד כל קרון, משני עבריו, עמדו חבורה של ליטאים מזויינים ורוביהם בידיהם. ראינו: רע הדבר. אין תקווה. הבינונו: כאן יירו בנו. **מפונאר אין אנשים חוזרים חיים...**

התחילו החיילים מכנסים אותנו בקתות רוביהם ובמגלביהם למגרש גדור בחוטי תיל. פתאום נעקר בחור אחד ממקומו, נשא את רגליו והתחיל רץ. אנשי הגסטאפו והליטאים ירו אחריו. אמא צעקה: - ילדים, הבה נרוץ! תפסה אותנו בכפות ידינו ונשאה רגליה לכיוון הפוך משל הבחור. אותו רגע התחילו גברים, נשים וילדים רצים לכל העברים. התחילו יריות. כדורים רדפו אחריו וזמזמו על סביבתנו, על יד רגלינו. אנשים נפלו. אנשים רצו. כדור פגע באמא תוך כדי מרוצתה. היא נפלה וצעקה: - ילדים, רוצו הלאה!

הוספנו לרוץ. וכשהיו הכדורים מזמזמים היינו גוחנים וזוחלים על ארבע בין הדשאים והשיחים הקטנים. כך הגענו עד ליער. היום כבר החשיך. ישבנו באפלה, צפופים אש לרעהו. מרחוק התנועע דבר מה. קולות של יהודים הגיעו לאוזנינו. מסביב התהלכו יהודים בורחים.

לפנות בוקר ראינו הרבה יהודים תועים ביער הקטן, והרבה ילדים ביניהם. במשך כל היום הסתתרנו בין השיחים העבותים, ובלילה המשכנו בהליכתנו. לילה תמים תעינו ביערות. בבוקר ראינו כי לא הרחק מאיתנו מהלכים פולנים, גברים ונשים. הסתתרנו שוב: יראנו, שמא ימסרנו הללו לידי הגרמנים. רעבים היינו ויגעים. והנה נראה לנו איכר אחד זקן, הגורר בעמל את רגליו. אמרנו בלבנו: הוא לא יעשה לנו רע... ניגשנו אליו וסיפרנו לו כי ילדים יהודים אנחנו שברחנו מפונאר.

התבונן האיכר על סביבו, הושיט לנו פרוסת לחם ואמר:

- ילדים, לא הרחק מכאן נמצא מקום המכונה פורובאנק. שם מתעכבים הרבה אווירונים. עובדים שם מאות רבות של יהודים מן הגטו הווילנאי. אנשיכם ידעו איך לעזור לכם.

הוא הראה לנו את הדרך שעלינו ללכת בה. מרחוק ראינו יהודי שטלאי צהוב על בגדו, הולך לשאוב מים. הוא הרגיש בנו, חמל עלינו והביא לנו אוכל מאכלו. אחר

סולם שבו ירדו אנשי הזונארקומנדו לבונקר שבו הם לנו בפונאר [8]

כך באו עוד יהודים אחרים, מפועלי פורובאנק, החליפו את בגדינו, כדי שנהייה נראים כמבוגרים, והבריחו אותנו עם חבורת יהודים לתוך הגטו.

במשך זמן קצר הגיעו לגטו מאות נמלטים **רובם ילדים**. כנראה היה קל יותר לילד לברוח, בלי שירגישו בו בדרכים. בגטו אמדו את מספר הבורחים בחמש מאות איש, בערך. מספרים מדויקים לא היו ידועים, שהרי הבורחים "נעלמים" היו, והיו יראים מפני שוטרי הגטו, שמא יסגירם לידי הגרמנים לכשידרשו הללו את הבורחים מפונאר.

לאחר ה"אקציה של קובנה" הבינו כל היהודים כי גורלו של הגטו נחרץ. בזו אחר זו נתפקעו ההזיות והיו לאל: **אין העבודה בשביל הגרמני יכולה להציל**, והראיה – בין הנספים ב"אקציה של קובנה" היו רק פועלים שעבדו ביחידות הגרמניות: הרי שאין הם זקוקים לעבודה יהודית. הגיל הצעיר אף הוא אין בו כדי להציל, שכן היה רובו המכריע של המשלוח ל"קובנה" – בני נעורים בגיל הפריחה. מכאן ראינו כי הגרמני רוצה להיפטר לא רק מן הזקנים, התשושים והילדים, אלא גם מן היהודים הצעירים והבריאים. ביהודי הצעיר הוא רואה, כנראה, סכנה לעצמו: זה עלול להתקומם. גאנס אינו יכול להציל. **אם ידעו גאנס ושוטרינו כי "קובנה" היא פונאר, הרי הם בוגדים מתועבים ביותר! ואם לא ידעו, וגם**

אותם רימו – הרי הם חסרי מגן ככל יתר היהודים. ואין לאל ידם לעזור לשום איש ואף לא לעצמם.

לאחר זמן קצר היה נפוץ בפי אנשי הגטו כולו **זמר עממי עצוב: "קובנה – פונאר"** בניגון של השיר הרוסי קוצ'גאר (המסיק). מחברו של הזמר אינו ידוע. וזה לשון השיר:

יצאה בוילנה פקודה חדשה:
להביא יהודי עיירות – דבר הצו הוא;
כולם הובאו, מנער עד סב,
גם חולים על ערשם לא נעזבו:

דחוקים וצפופים עמדו במחנה,
עתה למיינם התחילו:
יהודים מאושמיאני – בוילנה מקומם
ואשר מסול – לקובנה יובילו.

הוצא הוציאו את כל המחנה...
קורבנות רעננים; עלומים...
דחקום וכלאום, כולם כאיש אחד,
באותם הקרונות החתומים.

לאט הרכבת נוסעת,
צופרת בילל ושורקת.
תחנת פונאר. המסע נעצר,
שורת הקרונות ניתקת.

ראו היהודים כי שולל הוליכום,
הביאום אל זעות המטבח,
קמו ופרצו את דלתות הקרונות
ונשאו רגליהם לברוח...

השתערו אל אנשי גסטאפו,
מדיהם עליהם קרעו...
גרמנים אחדים נשוכים ופצועים
על ידי היהודים שם נמצאו...

כה הקריבו יהודי העיירות
חמשת אלפי קרבנות...
והגרמנים לגטו שלחו
את בגדי המתים מתנות.

[9]

ארויס איז אין ווילנע א נייער באפעל
צו ברענגען די יידן פון שטעטלעך
געבראכט האט מען אלע פון יונגע ביז אלט,
אפילו אויך קראנקע אויף בעטלאך.

צונויפגעשפארט האט מען דעם לאגער,
מען האט זיי גענומען פארמירן,
אשמענער יידן – אין ווילנע צו בלייבן,
און סאלער – אין קאוונע צו פירן...

ארויסגעפירט האט מען דעם לאגער...
יונגע און פרישע קברנות...
אריינגעשפארט האט מען זיי אלעמען גלייך,
אין די זעלבע פארמאכטע וואגאנעס.

דער צוג איז זיך לאנגזאם געפארען...
גאפייפט און געגעבען סירענעס.
סטאנציע פאנאר... דער צוג שטעלט זיך
אפ.
מען טשעפעט דארט אפ די וואגאנעס.

זיי האבן דערזען, אז מען האט זי פאפירט,
מען פירט צו דער שרעקליכער שחיטה.
זיי האבען געבראכן די טיר פון וואגאן,
גענומען אליין מאכן פליטה.

זיי האבן געווארפן זיך אויף דער געשטאפא,
און זיי די קליידער צעריסן,
געבליבן איז ליגן לעבן די יידן
עטליכע דייטשן צעביסן.

ס'האבן די יידן פון דער פראווינץ
געגעבן פינף טויזענט קרבנות...
ס'האבן די דייטשן אין געטא געשיקט
די זאכן פון זיי אלס מתנות...

ד"ר מ. דבורז'צקי עדותו במשפט אייכמן

עדות

ש. אתה גם חוקר השואה ומרצה?
ת. כן, באוניברסיטת בר-אילן על תולדות השואה.

ש. במשפט זה אבקש ממך להגיד מה שעבר עליך, מה שראו עיניך ומה ששמעו אוזניך, ולא מה שנודע לך עקב המחקר. בזמן המלחמה היית בוילנה?
ת. כן.

ש. ואחרי גמר המלחמה כתבת ספר על מה שעבר עליך בשם "ירושלים דליטא במרי ובשואה". זהו הספר?
ת. נכון.

היועץ המשפטי: אני מבקש להגיש את הספר הזה.
אב בית-הדין: ספר זה סומן כמוצג ק/572.

היועץ המשפטי: ב-1939 לחמת בצבא הפולני?
ת. כן. במלחמה נגד גרמניה.

ש. נפלת בשבי, ברחת ממחנה השבויים והגעת לוילנה?
ת. נכון.

ש. כאשר פרצה המלחמה בין גרמניה ובין ברית-המועצות ביוני 1941, שם מצאה אותך המלחמה?
ת. כן.

ש. איך נראו בעיניך ימי הכיבוש הראשונים?
ת. הגרמנים כבשו את וילנה ב-14.6.42. לגיטו נכנסנו ב-6 בספטמבר. בחודשיים וחצי אלה נעלמו מוילנה בערך 40,000 יהודים. הדבר החל על-ידי חטיפות. כבר ביום השלישי לכיבוש וילנה התחילו חטיפות ברחובות העיר. אנשים, יחידים, קבוצות, היו נחטפים ונעלמים. לפעמים היו רואים אותם מובלים באיזה כיוון מאחורי וילנה בכיוון **ליער פונאר**. אחר כך היו מסובבים בית או רחוב והיהודים היו נעלמים מהבית, מהרחוב, מפרבר העיר, כמו זרש'ה.

ש. מה היו אומרים הגרמנים, לאן הם לוקחים את היהודים?
ת. הגרמנים היו אומרים שהם **לוקחים את היהודים למחנה עבודה פונאר**. אבל הפולנים היו אומרים שהם שומעים יריות בפונאר. פונאר זהו יער יפה מאחורי וילנה. אנו, הנוער החלוצי, היינו מתאספים בפונאר לחגיגות ל"ג בעומר. ואי אפשר היה לתאר מלכתחילה שיער יפה זה, יער טיולי ל"ג בעומר, ייהפך ליער השמדה של יהדות וילנה.

ש. לא האמנתם?
ת. לכתחילה לא האמנו.

ש. אתה זוכר מקרה שבו הופיעה בחוצות וילנה אישה אחת, פרועת שיער ויחפה?

ת. אני זוכר את היום ההוא, זה היה ב-3 בספטמבר, 1941 שלושה ימים אחרי אקציה משונה בוילנה שקראו לה "האקציה של הפרובוקציה".

ש. נגיע לזה. ספר לנו על האישה הזאת, על סוניה.
ת. הייתי אז רופא בוילנה, גרתי על יד הכנר של רחוב נובגורוד. ראיתי ברחוב אישה פרועת שיער, יחפה, הולכת עם פרחים בידיה ועושה רושם של אישה, שנטרפה עליה דעתה. היא נכנסה לחדרי ואמרה: "**באתי מפונאר**". שאלתי: "באת ממחנה העבודה פונר?" היא אמרה: "זה לא מחנה עבודה, שם הורגים את היהודים".

היא סיפרה איך הובלה עם שני ילדיה לכלא לוקישקי, ומשם הובלו המוני המוני יהודים, כ-10,000 הובלו לכיכר הגדולה פונאר ביער. ושם היו מוציאים קבוצות קבוצות יהודים והיינו שומעים קולות יריות.
ילד התחנן, ביקש קצת מים, והיא רצתה לתת לו טרמוס של מים. ניגש שוטר גרמני וזרק את הטרמוס. היא התחילה לנחם את הילד, לומר לו שלא יפחד, שהוא יעלה למקום שקט, ששם יהיה טוב.
אחר-כך לקחו אותה. היא ראתה איך אחרים קוראים דברי וידוי, מספרים זיכרונות, קורעים שטרות כסף לבל יפלו בידי הגרמנים, אחר-כך שמעה קולות יריות. היא נפלה לתוך הבור יחד עם הילדים, הרגישה את דם הילדים שוטף עליה, אבל היא חיה.

היא הייתה בין הגויות עד שקיעת השמש, שמעה את קולות הפורעים הליטאיים שביצעו את הרצח. אחר-כך היא ברחה, יצאה מן הבור, עברה את גדר התיל, רצה עד שבאה לביקתה, ושם מצאה איכרה פולניה פשוטה. האיכרה עשתה לה תחבושת ממגבת, נתנה לה פרחים ואמרה לה: "לכי עם הפרחים, שלא ירגישו שאת יהודיה".

היא באה אלי ופתחה את התחבושת-המגבת וראיתי את החור של היריה ובחור זחלו נמלים - הנמלים של היער. אז ראיתי לעיני את האמת של פונאר. יצאתי לרחוב בפרוור נובגורוד. לא רחוק משם היה הבית של לקרט, שבזמן הצאר הרג את נציג הצאר - גבור פשוט. אמרתי ליהודים: "פונאר זה לא מחנה עבודה, שם הורגים את היהודים". ואמרו לי: "ד"ר, אתה עושה פניקה, במקום לעודד אותנו אתה מספר דבריבלהות. איך אפשר שסתם יקחו יהודים ויהרגו אותם?"

ש. מה היה שם האישה?

ת. שמה היה **פסיה אהרונוביץ**. אחר-כך ראיתי אותה. היא שינתה את שמה. עד היום האחרון בגיטו ראיתי אותה עובדת בסדנאות של הגיטו. וכל הזמן היא יושבה ושתקה ולא סיפרה לאיש כי ניצלה מפונאר, היא פחדה שאם יודע הדבר לגרמנים - סופה יבוא. [10]

אברהם סוצקבר

עדויות מגיא ההריגה פונאר

אברהם סוצקבר (ביידיש: סוצקעווער), נולד ב-1913 בסמרגון, ליטא (היום בבלארוס) הוא משורר יידיש גדול.

בשנת 1915, כשהיה סוצקבר בן שנתיים, גורשה משפחתו למעמקי רוסיה, יחד עם מאות אלפי יהודים שישבו באזור הגבול בין רוסיה לגרמניה. כל יהודי סמרגון עזבו אותה תוך יממה, והעיר נשרפה על ידי הצבא הרוסי הנסוג.

משפחת סוצקבר נדדה למעמקי סיביר, והשתקעה בעיר אומסק. שם עברו עליה מאורעות קשים: אביו נפטר בצעירותו, והמהפכה הרוסית איימה עליהם כמה פעמים. בשנת 1920 שבה אמו האלמנה עם שלושת ילדיה לליטא והשתקעה בוילנה הבירה. אברהם סוצקבר למד בבית ספר דתי בעירו, ואחר כך בבית ספר תיכון פולני-עברי בוילנה. הוא החל לכתוב שירה כבר בגיל 13, תחילה כתב בעברית ואחר כך ביידיש, אף שמעולם לא למד בבית ספר יידישאי. ספר שיריו הראשון, ביידיש, יצא לאור על ידי איגוד סופרי היידיש בוורשה.

בעת הכיבוש הנאצי, החל משנת 1941 ואילך, ועם הקמת הגיטו בעיר, היה סוצקבר מעורב בחיים התרבותיים בגיטו וילנה, עד לויתור של המחתרת היהודית על מרידה חמושה. אז יצא עם חברים לחומים ליערות שמסביב לעיר והצטרף ליחידת פרטיזנים שפעלו במסגרת הצבא האדום הסובייטי. הוא נשלח ליחידת פרטיזנים רחוקה, ביערות נארוץ', בבלארוס.

סוצקבר המשיך בכתיבתו גם תחת הכיבוש הנאצי ובין חומות הגיטו. צרור השירים שכתב בגיטו, ובו הפואמה "כל נדרי", הגיע בדרך לא דרך למוסקבה, ועשה רושם כה עז, על קוראים יהודים המקורבים לשלטון, עד כי נשלח מטוס מיוחד להביאו ב-1944 מיערות נארוץ' לבירה הרוסית. השלטון הסטאליניסטי הקים אז את הוועד היהודי האנטי-פשיסטי, היו לו תקוות לסחוט את האמריקאים בעזרת הבטחות שזאו ליהודי ברית המועצות.

אברהם סוצקבר חזר אחרי המלחמה לוילנה, הוא לא השתלב בשלטון הסובייטי, ולא יכול היה להישאר בעיר ההרגה. בשנת 1947, לאחר שעוד הספיק למסור את עדותו למשפטי נירנברג, הגיע עם אשתו לארץ ישראל. הוא לא עלה ארצה מטעמים ציוניים, אלא, כפי שהוא עצמו סיפר לימים, משום שאחיו התגורר בארץ, ולא היו לו אפשרויות אחרות. משוררי יידיש ניצולים אחרים, שלא היו ציונים, יצאו לאחר המלחמה לצרפת, לארגנטינה או לארצות הברית. רק מעטים מאלה ששרדו הגיעו לארץ ישראל.

בארץ ייסד אברהם סוצקבר, עם אחרים את הרבעון הספרותי "די גאלדענע קייט", ששימש אכסניה עולמית לשרידי ספרות היידיש וסופריה, וערך אותו מ-1949 עד 1998.

בוילנה המשוחררת

מייד בבואי לוויילנה המשוחררת, היה אחד מביקורי הראשונים בתא מספר 16 בגסטאפו. התא נתפרסם לשמצה בגטו. בתא זה ישב שבועות רבים פרופ' נח פרילוצקי. בתא זה עונה גם מפקד ארגון הפרטיזנים בגטו – **איציק וויטנברג**. התא נועד ליהודים בלבד. גם בתא הבדילו בין יהודים ל"אריים". והנה אני בפנים. התא נושם עדיין בצעקות הכאב של ידידי וחבריי. אלפי כתובות עוד אפשר לראות על הקירות. נידונים רבים כתבו להם בעצמם את מצבותיהם. לאור שקיעת השמש המבליטה עוד יותר את אודם הקירות, אני קורא:

"קחו נקם! איציק וויטנברג."

16 ביולי 1943

והנה עוד כתובת:

"כל המכיר את ריבובה, בסמטתה רכבת 9, להוי ידוע לו, כי היא איבדה שתי נשמות טהורות. ארוה תהא עד דור אחרון! יזוב הדם מנכדיה וריבעיה כפי שזב דמנו הטהור. **היא הסגירה אותנו ואנחנו הולכים לפונאר. האחות טראקונסקי**".

כתובות רבות כבר נמחקו מעל הקירות. ניכר, ששפשפון-גרדון בכוונה, בכדי שלא יישארו סימנים.

גם בביתה סוהר של הגטו, בסמטת לידסקה, רשמו על הקירות הנידונים למוות. הנה אי-אלו פרידות מן העולם:

אתם, ימי זהב של נוער,

ראיתכם מעט מדי.

ימי-שחור הארוכים

מתי כבר תחלפו, מתי?

סוהר הגטו בוויילנה 9.5.1943

"מן ההכרח שהאמת תנצח. לידסקה היא התחנה לפונאר. כאן ישב יוסילי. הוא מכין עצמו לפונאר".

כאשר נרצחו בפונאר למעלה ממאה אלף אנשים, הגיעה פקודה מהימלר אל ראש הגסטאפו בוויילנה, נויגברויך, לשרוף את המתים, שלא יישאר מהם סימן. בעת ובעונה אחת נשלחה חוברת סודית מיוחדת, מהוצאותיו הסודיות של הימלר, בה ניתנות הוראות מפורטות והשיטה, אשר לפיהן יש לבצע את השריפה.

היהודי קאמרמאכר, אשר עד יוני 1944 עבד בחצר הגסטאפו, היה בקי בכל הנעשה אצל המרצחים. והוא שמספר על כך.

בספטמבר 1943, מייד לאחר חיסול הגטו, כאשר עברה הבריגאדה המיוחדת לשריפת המתים את קורס ההדרכה המיוחד, אשר נויגבויר בעצמו ניהל, החלו לבצע את התפקיד באופן מעשי.

האחראים לשריפת מאת אלף האנשים היו נויגבויר ויורש מקומו אחרי כן, פוילהאבר, מרתין וייס, הידוע לשמצה, קיטל, לגל, שניידר, קרוס, פידלר ושטורמפירר אחד, אשר איש לא ידע לכנותו בשמו. בדרך כלל יש לומר, שכל הגסטאפו בוויילנה, הייתה עסוקה בשריפת ההרוגים. השליטים הגרמנים הרגישו, כנראה, שבחודשים הקרובים תתקרב החזית וכי סוף-סוף יגורשו מהעיר.

בכדי שיספיקו לו פועלים, אשר יבצעו את העבודה האיומה, אסף ווייס אנשים מבתי הסוהר והובילם לפונאר. המובאים היו בטוחים, כי יוצאו אותם להורג. אך מתברר, כי הובאו לשם מטרה אחרת. הם היו צריכים להקים בונקר בשביל אלה שישרפו את המתים. כאמור לעיל, **היו בפונאר בורות שונים**. בור אחד, אשר היה רצוף מסביב אבנים מסותתות – כמאה וחמישים מטר מהכניסה דרך כביש גרודנו – נועד על ידי הגרמנים **כמעונם של שורפי המתים**.

אלה שהובאו לפונאר בכדי לבנות את הבונקר, לא ידעו, כי גם הם בעצמם יהיו צריכים לגור בו. בראשונה היו עובדים מעלות השחר ועד הערב ואחרי כן היו מחזירים אותם לסוהר לוקשיקי או למרתפי הגסטאפו.

הבור עגול, כחמישה עשר מטר רוחבו ועומקו מגיע לשמונה מטרים. הוא תלול מסביב. האבנים בקירות בנויות באופן חלק, עד שאין להכניס ביניהן אצבע. בבור זה סודרו מחלקות מיוחדות. מחסן בשביל מזון, בית כיסא, באר, מטבח ושני תאים ארוכים לשינה מלמעלה כוסה בית הסוהר בקורות כבדות. על הקורות שמו גל אבנים, עפר ושפה, רק שני מקומות השאירו פתוחים. בשני הפתחים העמידו סולמות. סולם אחד נועד לאסירים והשני, יפה ביותר, בשביל הגרמנים, בכדי לרדת לשם ביקורת.

הבונקר בגיא ההריגה פונאר, בו התגוררו אנשי ה"זונדרקומנדו" היהודיים [11]

כשהבונקר כבר היה מוכן, שוב לא הובילו את בוניו ללון בבתי הסוהר. אדרבא, הביאו לכאן מהגסטאפו עוד הרבה שבויים והכינו בשביל כולם יצועים בבונקר הפונארי. בין השמונים שנסחבו לפונאר, היו שבעים יהודים, תשעה שבויים רוסים ופולני צעיר אחד, אשר החביא בביתו ילדה יהודייה, לאה'לי, מכפר לשניק.

את הבונקר גדרו בחוטי תיל, מאחורי התיל זרעו מוקשים ומאחוריהם – שוב גדרי תיל. נוסף לכך העמידו מאחורי גדר התיל השנייה, בכל שני מטרים, זקיף עם תת מקלע.

שלמה גול, אחד מאלה שברחו אחרי כן מהבונקר בפונאר סיפר לי: כשכל השמונים נמצאו בבונקר, **ירד בסולם המיוחד השטורמפירר**, גרמני צהוב גבוה, עם שני זהב בולטות, הסתכל, במשקפת, לראות היאך מסודר המעון החדש, וקרא את כולם החוצה.

הוא ישא נאום:

- מהיום והלאה – החל השטורמפירר, - אתם נשארים פה לעבוד לתמיד. לא יהא לכם רע כאן. תקבלו מזון טוב ומספיק. אך לעבוד תצטרכו היטב. תהיו עסוקים בעבודה ממשלתית מיוחדת. המדובר הוא במעשי החזירות האיומים של הליטאים. הם הרגו 90 אלף אנשים וגופותיהם נרקבות. זוהי חרפה לעולם ולהיסטוריה; צריך לפיכך לטשטש את כל הסימנים. בכדי להשיג את זאת, שומה עליכם להוציא בחזרה את כל המתים ולשרפם בכבשנים מיוחדים. אחרי כן תצטרכו למלא את הבורות בחזרה וליישרם, כך שלא יישארו שום סימנים.

כיצד לעשות את הכבשנים, ילמדו אתכם לחוד. אם לאחר שריפת הגופים יישארו חתיכות עצמות, יש לטחון אותן לאפר, ואת האפר לערבב עם חול צהוב. אם תעבדו ביושר, נשלח אתכם אחרי כן לעבודה לגרמניה. כל אחד יעבוד במקצועו, כפי ייטב בעיניו.

אז ציווה עלינו לקחת את סולם העץ, המיועד בשבילנו, ולרדת לבור. כשהיינו כבר כולנו בפנים, ירדו בסולם המיוחד והיפה השטורמפירר ונושאי כליו קרוס ופילדר. הוא סידר אותם בשורה **והחל לומר:**

"אתם נשארים אצלי, כפי שכבר אמרתי לכם, לעבוד. אך כדי שלא תברחו מכאן – מן ההכרח שתכבילו באזיקים". ובדברו, הגיש השטורמפירר בעצמו כבל, שם אותו על אחד מאיתנו והראה, לדוגמה, היאך זה צריך להיעשות. אחרי כן אמר: איפה כאן הנפח?

מהשורה יצא **אברהם גמבורג**, אשר נרשם לפני כן כנפח. כל אחד נאלץ להעמיד רגלו על אבן ולעיני השטורמפירר כבל אותנו גמבורג בכבלים, מעל למגפיים. אורך הכבל היה כך, שיכלו לעשות רק צעד רגיל. אחרי כן ניגש השטורמפירר לכל אחד וביקר, אם הלה כבול כהלכה. הוא שאל באדיבות את כל אחד מאין הוא, על הגיל, ומקצועו.

ושוב נשא באוזנינו נאום:

"שלא תנסו אפילו להימלט מכאן, כי מהפונאר טרם נמלט איש. בכל מספר שעות יבדקו את שרשרותיכם. אם יתברר, כי הכבלים אינם בסדר, יירה הלה בו במקום. בלכתכם, מן ההכרח שהכבלים יצלצלו. לא רק בלכתכם בסך, כי אם גם אצל כל אחד לחוד, לפיכך יש להרים רגליים. לעבוד אתם צריכים היטב, בשקידה, כאילו בשביל עצמכם. בעד הסבוטאז'ה הקטנה ביותר – נורים. בעד כל הפרת המשמעת – נורים".

אחר כך אמר לנו לעלות למעלה ולהעלות אחרינו את הסולם. את הסולם שלו, העלה גרמני.

עצמים [עצמות]

שלמה גול ממשיך לספר: "ארבעה זקיפים בתת מקלעים מכוונים אלינו, הובילונו לעבודה. בראשונה אנו נכנסים למחסן. שם מתגוללים כלי עבודה: מעדרים, מכושים, אתים, מגריפות, דקרים, קלשונות וגרזנים. כל אחד לוקח לו את הדרוש ואנו ממשיכים ללכת. השטורמפירר, בפרווה ארוכה, פוגש אותנו בדרך. הוא מצווה עלינו להחזיר את המכשירים:

- בכדי שתתרגלו לעבוד, - הוא אומר, - אין צורך בפעם הראשונה במכשירים. תסחבו את הגופות הרקובות בידיים בלבד.
- ובכדי שנרגיש ונבין, כי יתנהגו איתנו בלי "צרמוניות" יתרות, הוא תפס מגלב וחילק לנו את המלקות הראשונות.
- משמעת אמרתי, משמעת!

אך כשרק הורידו אותנו לאחד הקברים הראשיים, ולאחר שגירדנו שכבת חול ולעינינו נתגלו **ערימות מתים**, אחד על גבי השני, פרצו הרבה פועלים בבכי ספאזמתי ולא יכלו לנגוע בקדושים. מתחת למטר מהלומות, החלה לבסוף העבודה.

בימים שלאחרי כן כבר הרשו לנו להשתמש במכשירים. **בכדי להוציא את המתים ולסחבם למדורה** יחד עם זה ציווה עלינו השטורמפירר שנשכח בהחלט, כי המתים היו פעם אנשים. כיום הם עצמים דוממים – "שייסדרק" (דומן). ויש לראותם כגושי חומרים בלבד – קורות או בדומה לזה. לפיכך אסר עלינו לקרוא למתים בשם אנשים, גופות וכו'. הוא ציווה לכנותם בשעת הספירה או מסירת דין וחשבון – "עצמים".

שבוי המלחמה **קונסטאנטיין פוטאנטיין**, שגם הוא נמנה על שורפי המתים ואחרי כן ניצל, **סיפר לי:**

"... לקחנו מעדרים והלכנו הלאה. רואים אנו בור גדול, ואנשים כבולים כמונו, עומדים שם ומפנים את החול אשר מלמעלה. מרחוק עולה צחנה כזו, עד שאין לגשת מקרוב. על שפת הבור עומדים ממלאי מקומו של השטורמפירר פידלר ולגל. שניהם לבושים פרוות ואנפילאות גבוהות. בכיסיהם שניהם תחובים בקבוקי יין. מדי פעם הם מוציאים את הבקבוקים ולוגמים מהם. פידלר נותן לנו הוראות. הוא מתחיל בגרמנית ומסיים בפולנית:

- **אם תמצאו עצמות, שימו אותן הצידה! שום דבר לא הולך אצלנו לאיבוד!**
אני תוחב את המעדר בתוך האדמה ומרגיש, שאין היא ננעצת יותר. אני מתפרץ בצווחה:
- מת, כאן מונח מת!

- לא מת, אלא עצם! – מצטחק לגל והוא לוגם מהבקבוק. – אם אתה מוצא עצם, נקה, עד שיהא ניכר בהחלט. – יחד עם זה הוא צווח: מהר! קח במעדר יותר חול! נקה את החול מהעצם! יותר קרוב! יותר קרוב! אני אלמדך לעבוד!

ניגש השטורמפירר בעצמו. בכל פעם שאני רואה, הוא לובש בגדים אחרים. זה עכשיו, דומני לבש פרווה ואנפילאות, כעת הוא כבר במגפיים ובמעיל עור. הוא עומד ממולי ומצווה להפסיק לחפור. אני, יחד עם מיכאלסון אחד (בעל מסעדה לשעבר בוויילנה), צריכים לסחוב את העצמים. במלאכת החפירה יעסקו אחרים. אנו מקבלים אלונקה, העשויה משתי יתדות ארוכות של עצי ליבנה, דבוקות בשני לוחות והשטורמפירר מובילנו אל בור שני. אני רואה, כי שם בפנים עומדים פועלים כבולים; איציק דגים, בייליץ, צ'מאלינה, גולדברג ובמכושי ברזל הם סוחבים הצדה את העצמים המוצאים, שנוכל לקחתם.

העצמים מוערמים בערבוביה גדולה. ראשים, רגליים וידיים משולבים יחד. הם מונחים על הצד, על הבטן, על הגב. אצל אחרים לוטים בפניהם, בידיהם. מסביב לצווארות נשיים לחוצים ילדים. הנה בעל ואישתו; חבוקים ודבוקים בזרועותיהם. אחדים עירומים, אחרים לבושים. מהאדמה מגיחים רגליים ואגרופים מושטים. צבע הבגדים דהה לחלוטין – אפור. הגופות רבגוניות: ירוקות, אדומות, כחולות ובכל הצבעים המצויים רק בעולם. הסיבה לכך היא, שהבגדים המגוונים – צבעם ירד בתוך העפר הלח, על הגופות. עצמים אחרים דקים כנייר, אלה הם מהשכבות התחתונות. לאחרים חסרים חלקים. הראשים שלמים והחלקים התחתונים מתפוררים.

פעם הרגיש השטורמפירר, כי שני סבלי עצמים הולכים ומתנועעים וממששים בראשיהם. הוא ניגש אליהם ושאל אותם:
- מה, שמא לא בריאים?
הפועלים הודו:
- אכן, יש לנו חום. כואב לנו הראש.
מה אתם שותקים, איפוא? בואו ואני אוביל אתכם לבית החולים.

הפועלים הלכו יחד עם השטורמפירר, הוא הולכים מרחק של קילומטר, בערך, וירה בהם בבור שהוכן במיוחד. מאז היה השטורמפירר בודק את כל אחד, מי שהיה הובל על ידו אל בית החולים". כאשר נודע על כך לפועלים, היו כבר ממשיכים לעבוד בשארית כוחותיהם, גם בחום של ארבעים מעלות.

חלוקת תפקידים

האסירים חולקו לפי מקצועות וכל אחד היה חייב להתמחות ולהיות חופר עצמים, סבל עצמים, מספק עצים, מומחה לאש, טוחני עצמות, מנפי אפר או מחלקי ומטשטשי הסימנים. כבריגאדיר ואחראי לעבודה, נתמנה **מוטל גולדברג** (זבן לשעבר בחנות הצבעים של שורן, בסמטה של גיטקה טויבעס). גולדברג היה חייב להשגיח, שיעבדו ביושר ושכל אסיר יהא במקומו הנכון. **פעם, בעת הוצאת המתים הכיר את אישתו ושני ילדיו. ברצונו לחלק את הכבוד האחרון ליקיריו, נשא אותם בעצמו למועד. ובשעה שהמתים בערו, הוא אמר "קדיש".**

חופרי העצמות הינם פועלים שחורים.

תפקידם פשוט בתכלית: לחפור את המתים, להוציאם בוים מיוחדים מתוך הבור ולהכניסם בשביל הסבלים. במקרה אם שתי גופות דבוקות יחד, יש לשסען ולחלקן לחוד. את העצמים צריך לנקות. אסור שיישאר עליהם אף סימן של חול. במקרה של הוצאת חלקי גוף מיוחדים, כגון ראשים, רגליים, ידיים – החשבון הוא כך: שני ראשים יחד מהווים עצם אחד. ארבע ידיים ושתי רגליים – עצם. שתי גופות בלי ידיים ורגליים – עצם. בפתיחת קבר המונים היה **ווייס מוכרח להיות נוכח**. הוא, אשר בעצמו המית את האלפים, היטיב לדעת ממישהו אחר את המקומות. היה מרחרח היטב את השדות ומראה: - כאן, כאן...

כשאחד הקברים שוב היה מרוקן – כל המתים הוצאו מתוכו ונשרפו, - היה ווייס מצווה על הפועלים לשים בו בחזרה גופים אחדים: אם יחפרו פעם, לאחר המלחמה, בפונאר, שימצאו, במקום מאה אלפים – עשרה קרבנות בלבד.

סבלי העצמים היו שייכים לסוג זה. בשנים הם צריכים, להעלות שלושה מתים ולמסרם למומחי האש, המכניסים את המוקד. עם זה היו חייבים לספור בדיוק, כמה עצמים הם העלו מהקבר.

מספקי העצים – עבודתם הייתה קלה יותר: הם היו כורתים עצים ביערות הקרובים ומביאים אותם לפונאר. הקורות היו צריכות להיות בנות שמונה וחמישה מטר. המומחים לאש, נחשבו אצל הגרמנים לעובדים האחראיים ביותר. הם היו בונים את המוקד, מסדרים את המתים בצורת פירמידה ושורפים אותם. כל עצם, לפני שהועלה על המוקד, היה טעון בדיקה. היינו חייבים למשש בכיסים ולהוציא משם כל מה שרק מצאנו. **פועל אחד עם מלקחיים ביד, עומד ועוקר מפיות המתים את שני הזהב.** השיניים נאספו בארגזים מיוחדים. והשטורמפירר או ווייס היו אחרי כן לוקחים אותם. טוחני העצמות חייבים ללקט כל עצם, קטנה כגדולה, אשר לא נשרפו על המוקד, לשימן בתוך מכתש אבן גדולה ולכתשן בעלי ברזל כבד, עד דק, עד שיהפכו לאפר. האפר הנשאר נשפך לתוך מריצה, המובלת אל קוברי האפר.

קוברי האפר אינם עובדים במקום אחד בלבד. הם עומדים ליד הקברים הריקים, ליד קברות גדולות הקלועות עבות ומגופים באתים. חתיכות העצמות והגולגולות, אשר נשאו בשולי הכברה, הושלכו מחדש לתוך מכתש ונטחנו בשנייה.

מטשטשי העקבות עומדים בתוך הקבר ומערבבים עוד פעם בקלשון את תערובת האפר והחול הנשפכת לתוך הקבר ומכסים אותה בעפר פשוט, מיישרים – והעבודה נגמרה.

בניין המוקד

שיטת המוקד הייתה כזו: היו חופרים באדמה שלוש תעלות מקבילות, כמטר וחצי או שניים, אחד מהשני, ברוחב של חמישים ובעומק של שישים סנטימטר. אורך התעלות היה כשמונה מטר. אחרי כן היו חופרים עוד שלוש תעלות כאלו על גבי הראשונות בצורה של שתי וערב. במקומות ההצטלבות של שתי התעלות האמצעיות, היו תוקעים ארבע קורות בגובה של חמישה מטר, אשר חלקיהן העליונים היו נוטים במקצת אחד לשני מלמעלה, בצורת קונוס. מסביב לארובה היו מסדרים חמש קורות בנות שמונה מטר – מכל צד.

אחרי כן היו שמים מסביב ענפי עלים יבשים ורק על זה סידרו את הגופות עם הראשים לחוץ והרגליים אל הארובה, בשתי שורות, היינו שני מעגלים של גופות: מעגל צר, קרוב לארובה, ומעגל שני, יותר רחב, מסביב למעגל הצר. מעל לגופות היו שמים גזרי עץ קצרים ויבשים ושופכים עליהן שמן מינרלי שחור ובנזין. זו הייתה השכבה הראשונה. על גבי שכבה זו באה שכבה שנייה לפי הסדר הנ"ל, אלא שבמעגל יותר צר, במקצת, בכדי שתתקבל צורת פירמידה.

פירמידה נבנתה מ-3,500 מתים. כשפירמידה כזו הייתה נגמרת, היו יוצקים מלמעלה, דרך ארובת העץ, עוד שנים עשר דליי שמן ואי אלה ליטרים של בנזין. אחרי כן היו שופכים לבין הסדקים של כל תעלה שלושה כדי שמן ובנזין לכל אחת. ונוסף לכל אלה השליכו עוד לארובה ולתעלה פצצות תבערה. לבסוף היו מדליקים קיסם עץ טבול בשמן ובנזין ואשר נזרק מרחוק לאחת התעלות. המקוד היה מתלקח בן רגע בהתפוצצות איומה ואש גדולה יוצאת מגדר הרגיל.

- אני נתמיתי בתור המומחה לאש, כלומר להבעיר את המוקד – **מספר גול**, - הייתה זו אחת מחוויותי האיומות ביותר. העשן והסירחון חנקו וקיצרו את הנשימה. **מוקד היה בוער משבעה עד עשרה ימים.** היו נאלצים לעמוד מסביב לאש ולשמור: באמצע הדליקה היו נופלים תכופות מהמוקד רגל, יד, ראש. אני נאלצתי להרים אותם באת ברזל ולהשליכם בחזרה לתוך האש. כך היה סדר העבודה אשר נשנה והלך, עד שנשרפו 56,800 מתים. היו אלה כמחצית הקורבנות בפונאר.

הבורות הפתוחים

יצחק דגים, אחד מאלה שניצלו מהתופת הפונארית, סיפר לי על הבורות שנפתחו: **"לראשונה פתחנו את קבר ההמונים מתקופת החוטפים.** הוא נמצא כ-150 מטר מכביש גרודנה. כי הקבר הוא מהימים ההם, הכרנו לפי המגבות והסבון, שכל אחד לקח איתו. ציוו אז על היהודים לקחת מגבות וסבון, כיוון שהם "נוסעים לעבודה". כולם כאחד גברים צעירים ועל חזיהם הטלאי עם ה- הצהובה. רובם היו בעיניים קשורות וידיהם מאחוריהם. אנו ספרנו שם תשעת אלפים מתים, ביניהם חמש מאות שבויי מלחמה וכמרים בבגדיהם השחורים. המתים היו מונחים שכבות-שכבות מכוסים בסיד.

הקבר השני היה של הנרצחים בזמן הפרובוקציה הראשונה ב-1 בספטמבר 1941: גברים, נשים וילדים. לא כולם היו ערומים. ליד הבגדים מצאנו את מפתחות הבית; נדמה היה אז לאנשים, כי הם יחזרו. שם מנינו 9,500 מתים.

קבר ההמונים השלישי היה מימי חיסול הגטו, בנובמבר 1941. בפעם הראשונה אנו מבחינים, כי המרצחים ירו בשיטה – מהעורף לתוך הראש. לאורך הבור היה מתוח חוט ברזל, אשר האנשים הנופלים היו נכשלים בו ונופלים בשורה ישרה. שם מנינו 10,400 מתים. כמעט אצל כל הילדים לא היה ניכר סימן של כדור. לפי הלשונות המושטות, אפשר להניח, שקברו אותם חיים.

בקבר ההמונים הרביעי, הגדול ביותר, היו 24 אלף מתים. רובם קורבנות הטבח בזמן ה"שיניים הצהובות". יחד עם זה מצאנו בבור זה לא יהודים: כמרים, נזירות, פולנים, פרטיזנים, גרמני במדים ושבוים רוסים רבים.

בקבר ההמונים החמישי, לא הרחק מהשער, היו מונחים 3,500 נשים, גברים וילדים. כולם עירומים, מומתים בכדור בגלגלת. עירומים היו שם חמשת אלפים המתים מהבור השישי. בור מיוחד היה של אסירים פוליטיים, 51 גברים, שהובאו מסוהר לוקשיק. הכרתי שם את גיסי שמואל ש"ץ, אשר לקחוהו מהגטו, כנאשם בקומוניזם.

הרוגי ה"אקציה הקובנית" מה-5 באפריל 1943 היו מונחים, בשני בורות, לחוד. כולם עירומים כביום היוולדם – גברים, נשים וילדים. בקברים הרעננים שכבו יהודים מהזמן שלאחר חיסול הגטו ואלה שנמצאו במלינות. במשך הזמן ששרפנו את המתים, ראיתי כי הביאו קבוצות אנשים על מנת להוציאם להורג. בין השאר: ארבע מאות יהודים מווייבארי. אחרי כן כשלושים – ארבעים פולנים וחמישה עשר צוענים.

בשעה שהגרמנים היו מבצעים פעולות הוצאה להורג, נתנו לנו חופש. היינו צריכים לרדת אל הבונקר ולחכות שם עד שייפסקו היריות. אך בכי הקורבנות היה נוקב את אבני הבונקר. בהניחי את המתים על המוקד, הכרתי את משפחתי: אמי, אישתי, שלוש אחיות ושתי בנות אח. את אישתי הכרתי לפי שרשרת הצוואר, שנתתי לה במתנה לחתונתנו. כשעברה כבר אישתי על המוקד, הורדתי מצווארה את השרשרת. את שתי התמונות הקטנות, שלי ושלה, אשר היו בפנים המדליון, כבר בלעה האש.

המנהרה מתחת לבונקר בפונאר

מהיום הראשון, בו הורידו את הפועלים לתוך הבונקר, הם הבינו, כי גורלם נחתם. לברוח אי אפשר, בעבודה שומרים עליהם על כל צעד ושעל. ונוסף לזה הם כבולים עוד בשלשלאות. הבונקר מוקף בגדר כפולה של חוטי תיל. השדה זרוע מוקשים. שביל צר אחד בלבד פתוח. אלא שליד השביל עומד זקיף עם תת מקלע, ולא רק שם – על כל שני מטר מסביב לבונקר עוד 0.0. אחד ושומר על השבילים. מלבד זאת יורד לתוך הבונקר בכל שעה וחצי משמר מיוחד ובודק את הכבלים.

שאלת חיים היא, אצל השטורמפירר, שאף אחד לא יימלט ממקום זה. שלא יישארו עדים. כשהשמונים יגמרו את מלאכתם ישרפם השטורמפירר בעצמו על המוקדות וייסע לו לברלין. האוברשרפירר פידלר כבר נורה בימים אלה על ידי השטורמפירר. פידלר ידע יתר על המידה, שוב לא היה נחוץ יותר.

על אף הכל, נמצאו בבונקר אנשים, אר לא חדלו מלתכן תוכנית, היאך להימלט מהתופת.

יצחק דגים ושלמה גול היו יוזמי המפעל. הם באו בדברים עם השבוי **יורי פארבר**, מהנדס, ועם עוד שניים – וחמישתם **החלו לחפור מנהרה** באורך של 30 – 35 מטר, אשר תוביל מהבונקר מתחת לגדרות התיל אל חורשת אורנים. את דרך המנהרה אופן בנייתה חישב פארבר, בעזרת מצפן, אר גנב מגרמני. העבודה התנהלה רק בלילות, בשעה שכל השאר, עיפים והמומים מיום התרוצצות מסביב למתים, ישנו כאבנים.

במחסן הקטן למזון הם חפרו באר בעומק של שני מטר. מבאר זו החלה המנהרה. שום מכשירים לא היו בבונקר. חפרו בידיים בלבד וביתדות. כאשר החלו הידיים שותתות דם, חפרו בכף. עשרים מטר מנהרה חפרו בכף! את החול שפכו מתחת ליצועים, אל בין הלוחות הכפולים המבדילים בין התאים ומעל לתקרת המטבח. מדי יום הייתה הרצפה מגביה והולכת, אך הודות לכך, שהבונקר היה גבוה מאוד, לא הורגש הדבר.

לאורך כל המנהרה העמידו החמישה, אחרי כן עזרו גם אחרים, פיגומי משענות, בכדי שקרקע החול לא תתמוטט. לא פעם ארבה סכנה להיסתם חיים, אלא שהתשוקה לחיים הייתה כה גדולה, עד שדגים הצליח להכניס למנהרה חשמל. את הזרם הוא לקח מעמדת המשמר הגרמנית ובחוט חשמלי מוסווה העבירו עד לכאן.

התפקיד הקשה ביותר היה כיוון המנהרה. היאך לחפור, שהמוצא לא יהא קרוב מדי לעמדות המשמר, או שלא יוביל לתוך קבר המונים? כי מסביב לבונקר, מאחורי עמדות המשמר, היו קברים. בחפרם את המנהרה נתקלו אומנם בקבר כגון זה. שינו את הכיוון וחפרו הלאה. לאחר עבודה ארוכה והרת סכנות, אשר נמשכה קרוב לשלושה חודשים, נשלמה מלאכת המנהרה.

ב-29 במאי 1944, בשעה 4 בלילה, לאחר שמשמר הביקורת יצא מהבונקר, העיר דגים את כולם ואמר:

- מוכנה מנהרה כל מי שרוצה להימלט מכאן, ישמע לפקודותיי...

הוא סידר את האנשים לעשירות. על כל עשירייה מונה מפקד. את הכבלים הורידו במהירות רבה. כי הטבעות, אשר החזיקו את הכבלים מסביב לרגליים פוצרו עוד יום לפני כן בפצירה ובמקום טבעות הפלדה חיזוק את הכבלים בחוט ברזל מושחל, בכדי, שבבוא הזמן, ישתחררו מהר.

הראשון ירד לתוך המנהרה דגים. אחריו נהרו העשירות עם מפקדיהן, כשכולם כבר היו בדרך, ניתק דגים את חוט החשמל, בכדי שיחשיך, והוא החל לפרוץ את השכבה האחרונה. פרץ זרם אוויר צח. מרחוק נראה נוגה אש המוקד. דגים נתן פקודה. ללכת! ואחד אחד התחמקו האנשים לתוך החורשה. לא רחוק מהיציאה התהלך המשמר. האסירים הלכו בזירות רבה. לפתע נשמע רשרוש – ההולכים דרכו על ענפים יבשים. הזקיפים הרגישו ופתחו בירות. הבריקו זיקוקין והכל מסביב הואר.

האסירים המשוחררים החלו לרוץ. דרך תיל זבורות רצו לגדר. כדורים פלחו. אנשים נפלו, ואל הפרטיזנים ביערות רודניצקה, הגיעו אחד-עשר בלבד.

לקבר אבות בפונאר

בפונאר שוכנים אמי, ילדי, חברי. את גוויותיהם שרפו על המוקדות ואת העצמות כתשו, שלא יישאר מהן סימן. דומני, כי גם לבי נשרף על המוקד. פועם בי משהו אחר, אפשר, שנאה. מה יפה הדרך! מימין מבהיק הווייליה מרוב כחול ועצי האורן, מוארים באש שקיעה. מושכים מרחוק. כלום זוהי הכניסה אל התופת?

אלפים ורבות הלכו בדרך זו.

מלווים אותי **שלושה פרטיזנים. שלמה גול, דגים וגלאזר.** עם שרשרות על רגליהם, הם עסקו במשך ארבעה חודשים, בעבודה איומה זו. הם מהאחד-עשר הנשארים, אשר נשכו-כרסמו את העפר מתחת לבונקר.

כעת אנו מהלכים במקום, בו הפכו יקירינו לאפשר. על השער הראשון, משמאל לכביש גרודנה, אשר משם היו באים "העורבים השחורים", עוד תלוי השלט הגרמני: "הכניסה, גם לקצינים גרמניים, אסורה בהחלט!". אנו עוברים את השער של תיל כפול ומתעמקים בחורשת עצי האורן. הלכנו כמאה צעדים, מראה לי גול:

- **זהו קבר ההמונים האחרון,** אשר פתחנו לפני בריחתנו. כאן נחים עוד, לפי חשבוננו, אלפים רבים.

בשיניים הדוקות אני רץ אל הקבר. ריח צחנה חריף דוחפני אחורנית. אני רואה בור גדול. כחמישים צעד בדיאמטר. בפנים – אי שיחים. אל הבור מובילה תעלה ארוכה, אשר כניסתה מעמיקה והולכת, ככל שהיא קרבה לבור. דרך תעלה זו, **מראה גלאזר**, הובילו ב-6 בדצמבר 1941 אל הקבר על מנת להיירות. כאן היו מוכרחים לפני כן לפשוט את הבגדים, מפני שתחתונתו היו קרועים מאוד, הרשו לו ללכת בהם. החפצים היותר טובים נחטפו על ידי החיילים מסביב. התעלה הייתה אז יותר עמוקה מאשר עכשיו: כשישה מטר. כנראה, שכיסו כאן אחרי כן את ההרוגים, אשר לא הגיעו עד לקבר.

שישה – שישה הובילום לפנים, ובין השיחים, הנמצאים באמצע הבור, הוא ראה מכונות ירייה מכוונות. ממולו, על פני גבעה, עמד שווינברג עם שני כאפונים. הם הסתכלו מבעד למשקפות ועקבו אחר כל המתרחש בבורות. כאשר שמע גלאזר את הפקודה "אש", הוא נפל ארצה. נורו שש יריות. שלושה אנשים נפלו עליו והתיזו על פניו בדמם החם. בשכבו מתחת למתים, ראה, כי יורים באחרים, שישה בכל קבוצה. נערה צעירה אשר נשארה עדיין בחיים מהכדור הראשון, התחננה אל המרצחים:

- רצחתם את אמי, הרגו גם אותי!

כאשר פסקו היריות, נמלט גלאזר על נפשו. כי יבוא שנית לפונאר ועוד פעם יימלט – לא תאר לעצמו כלל...

ירדנו אל התעלה. כסף קרוע, ניירות, תעודות מהגטו מתגוללים חציים רקובים, בחול. הנה כותונת של ילד עם מונגרם אדום ליד המחשוף. מהניירות המשומנים ניכר, כי הקורבנות הביאו לכאן אוכל, לחם ושומן. הנה מתגולל אודם לשפתיים, נעל שנתעקמה, קרעי צילומים, חתיכות טליתות שנרקבו, והנה זוג תפילין, אשר יהודי חרד לקח איתו לדרכו האחרונה.

גול מרגיש כאן את עצמו כ"בן בית". קופץ אל תוך הקבר, ובהיותו רגיל כבר לקחת מתים בידיים, הוא מוציא אחדים מתוך שכבת החול הדקה ומנסה להכיר את הקורבנות. - כולם הם ממחנות "קייליס", וה.ק.פ. הגויות רעננות עדיין. אפשר להכירן.

גול מתפרץ לפתע בצעקה: "הנה ד"ר פייזוס!"

אכן, מכירים אנו את הרופא הוויילנאי הידוע. רצחו אותו ימים אחדים, לפני שהצבא האדום נכנס לוויילנה.

הנה גם תעודה, כי גמרו בית ספר מגטו, על שם אליעזר רודניצקי. כתוב בה:

גטו וילנה

מחלקה לתרבות

עזרה לילדים

מ. 9

בה אנו מאשרים כי רודניצקי אליעזר גמר את בית הספר העממי בגטו.
באי כוח הגטו:

מנהל המחלקה לתרבות

(החתימה לא ברורה)

מפקד על בתי הספר - - - ר. ברוידה.

מנהל בית הספר - - - (לא ברור)

גטו וילנה, 1943

מתוך גוויה שנתפוררה למחצה, אשר לפי שערותה שיבה הוא יהודי כבן 55 – 60, **הוציא גול שיר ביידיש**, כתוב בעיפרון על דף מודבק ואשר חציו קרוע. את ההרוג אין להכיר. הפנים שחורים. חורים במקום עיניים. **בשיר פונה הוא אל בתו שרה'לי**, אשר נרצחה עוד לפני אביה. הנה השיר:

נחש ארסי, לו בלבי שיניו נעץ,

הן היה נחנק מרעל

הארסי עד למאוד, הרבה יותר מהנחש.

הלכת ילדתי, אהובתי, חמדתי,

פרפר חלומי, כבשתי התמה.

הלכת ולא תחזורי עוד,

לעולם ועד הלכה לה שרה'לי, מאבא-אמא.

מדוע, אל שדי, באופן כה איום

ענשת אבא-אמא?

גזלת זה האושר, ילד לו קורא,

שנים אנשים, סחבות הפך רחמיא,

מדוע, על חטא-מה, הה אל נורא?

סומא, הה, מה חפצתי כה להיות

ולא ראו עיניי הקיץ בא בכל הוד תפארתו.

לא קרני השמש לא עץ, שפורח,

לא לילך, דליות ושושנים,

אשר החיו, הה, פעם, נפש ילדתי היקרה.

לו יכולתי רק, הייתי בחרב נדנים

כורת כל אל, יחד עם חיי.

כי שוב אין לי למה לשאוף עוד בימי.

חרש, הה, מה חפצתי כה היות,

שירים סובייטיים בל תקשבנה אוזני,

לא ציוץ הציפורים על העצים;

מכרסמים המה כל אברי.

וכאב בלב גובר וחד. ודמעוטיי

הן מחדש יורדות-נוקבות את זו הכוס,

ולעולם הרי לא תמלא.

חפץ אני למות. ובנפשה תהא צרורה גם נשמת

והייתה לי זו נחמתי.

ואחרי מותי, לו יכולתי רק

אל לבבי ללחוץ את ילדתי –

הייתי הן, אוי, המאושר

במתים כולם,

אשר מתו אי-פעם בעולם.

שורפי המתים הוליכוני בשדות פונאר. הם הראו לי את הבורות החדשים, אשר הוציאו מתוכם בחזרה את המתים. כמה קברים ישנם עדיין – קשה לדעת. לא הרחק מפסי הרכבת, בערך קילומטר אחד מכביש גרודנה, מוביל לתוך קבר גשר, שנפסק, באמצעו. על גשר זה, מספרים לי מלוי, היו חייבים לרוץ ולנפול לתוך הקבר. בשעה שהאנשים רצו על פני הגשר, היו המשמרות מסביב יורים בהם. קבר, קבר – ותכונותיו המיוחדות. - איהו אפר האנשים? – שואל אני את דגים.

דגים, בונה המנהרה בפונאר, מובילני לתוך תעלה ובמקל הוא מחטט וחופר בקרקע. מתחת לשכבה העליונה של החול הצהוב, עוד אפשר להכיר שכבת חומר אפורה. היא אפורה דביקה. אני חופן קומץ אפר בכף ידי ולוחצו אל לבי.

כל הבניינים, מכשירים וגדרות תיל מסביב לקברים נותצו והוסרו על ידי הגרמנים. מהבונקר, בו התגוררו שמונים שורפי המתים, לא נשאר אלא הבור העגול, רצוף אבני גזית. דגים נזכר מחדש, היאך הוא ארגן את הבריחה. הנה אנו עומדים ליד המנהרה המשונה, אשר חופרי המתים חפרוה בכף.

רק במצב של מתיחות עצומה, של רצון עז ויוצא מגדר הרגיל לחיות, אפשר היה, בתנאים אלה, לקדוח בבטן האדמה.

המכתב המושלך

ב-20 ביולי 1944 באה אלי, בוויילנה המשוחררת, אישה פולניה בגיל העמידה ומסרה לי מכתב, אשר נמצא על ידה לפני חודש ימים בכביש גרודנה, המוביל לפונאר. המכתב, שני פתקים ורודים, כתובים בעיפרון בפולנית. הכתובת אשר עליו – **"למסור לידיים יהודיות"**. האישה שמרה על המכתב, הצפינה אותו, כפי שסיפרה, בתוך בקבוק, וכעת היא ממלאת את בקשתם של הנידונים למוות ומוסרת אותו לידיים יהודיות.

אנו, קבוצת חברים, קראנו את המכתב. קראנו – ופלצות אחזתנו. לאחר שהיינו בעצמנו שנתיים בתוך הגטו, הרי ששוב לא היינו צריכים להתפעל. אך כנראה, שידענו רק מעט מאוד, כיצד הגסטאפו עינתה את אחינו לפני מותם. הנה המכתב (בקיצורים). המקור שמור במוזיאון היהודי בוויילנה.

תדבר תעודת דמים זו בפני עצמה.

בקשה אל אחיי ואחיותי היהודים.
אחים ואחיות יקרים. אנו פונים אליכם בבקשה רבה. ראשית, תסלחו לנו על שגרמנו לכם רעות. אין אנו יודעים בשל מה הוטל עלינו עונש כזה, ששוללים מאיתנו את חיינו. אם שוללים מאיתנו את חיינו – עדיין אין זה ולא כלום. את ילדינו עינו באופן אכזרי. ילדות בנות שמונה היו מכריחים ליחסים מיניים. האם הייתה צריכה להיות נוכחת ולהשגיח שהילדה לא תצעק. אחר כך היו מפשיטים את האמהות עירומות, מעמידים אותן ליד הקיר, קושרים את ידיהן למעלה ומורטים את שערות בשרן. את הלשון הם דקרו בסיכות. מרחו את העיניים בסיד. על הגברים היו מצווים להוציא את אברי המין, היו משחילים בהם חוטי ברזל לזהטים והחזיקו כל כך הרבה, עד שהאברים השחירו.
מספיק, - היו אומרים, - לכם לחיות. נהרוג את כולכם. אין זו חוכמה להרוג סתם. אנו נענה אתכם. שוב לא יקום בכם רצון לחיות ולצפות לסטאלין, - היו מקטעים את אצבעות ידינו ורגלינו. אסור היה לנו לחבוש את הפצעים, כך שהדם זב בלי הרף.
כה עינונו משך ארבעה ימים ואחרי כן – לפונאר. היינו ארבעים וחמישה איש במקום מחבוא אחד. באמצעות תעלה היה לנו קשר עם קבוצה שנייה – שישים ושבעה איש – מבוגרים וילדים.

את המכתב אנו משליכים בדרך לפונאר, בכדי שאנשים טובים, ימסרוהו, לאחר החזרת הזכויות – ליהודים. אם הם יהרגו תמורתנו 112 איש, לכל הפחות אחד מהם, יעשו מצווה לעמנו. בדמעות בעיניים אנו מבקשים: נקם! נקם! אנו כותבים פולנית, כי אם ימצא מישהו מכתב ביידיש הוא ישרוף אותו מכתב פולני ימסור אדם טוב וישר לאחר שיקרא בו – ליהודים שיישארו.

אנו נפרדים מכם. אנו נפדים מהעולם, בקראנו לנקם!

כותבים גורוויץ' ואס.

26 ביוני, 1944

[12]

פונאר

מילים: שמערקע קאטשערגינסקי.
גירסה עברית: אברהם שלונסקי. לחן: אלכסנדר תמיר

* * * * *

שקט, שקט, בני נחרישה!
כאן צומחים קברים, השונאים אותם נטעו פה מעברים.

אל פונאר דרכים יובילו,
דרך אין לחזור, לבלי שוב הלך לו אבא
ועמו האור.
שקט, בני לי, מטמוני לי, אל נבכה בכאב!
כי בין כה וכה בכינו לא יבין אויב,
גם הים גבולות וחוף לו, גם הכלא סייג וסוף לו -
ענותנו זאת
היא בלי גבולות,
היא בלי גבולות.

תור אביב בא אל ארצך,
לנו סתיו אבל אור גדול בכל זרוע,
וסביבנו ליל.
כבר הסתיו יזהיב צמרת,
המכאוב יגבר, שכולה האם נשארת:
בנה הוא בפונאר.

מי הוויליה הנכבלת
כבר ישאו דכיים, זועמים קרעי הקרח נישאים לים
תמוגר חשכת ימינו, אור גדול יזרח עלינו,
בוא, פרש, עלה!
בנך קורא,
בנך קורא.

שקט, שקט, אל בסער,
מבועי הלב!
עד אשר חומות תיפולנה, נאלם בכאב.
אל נא, בני לי, אל תצחק נא!
לא עת צחוק עכשיו:
צר הפך את אביבנו לעלה בסתיו
אם יפך נא המבוע: שקט, בן רחום!

עם הדרור ישוב גם אבא, נומה, נומה, נום.
וכמו ויליה המשוחררת, כאילן עוטה צמרת,
עוד תזכה לאור
בבוא הדרור,
בבוא הדרור.

המהנדס י. פרבר

סיפור עדותו של פונאר

- אני מהנדס חשמל. עד המלחמה גרתי במוסקבה, עבדתי במכון לחקר מדעי התקשורת ועמדתי לקבל תואר דוקטור.

מתחילת המלחמה שרתתי בשורות הצבא האדום.

בסתיו 1941 הקיפו אותנו הגרמנים, ולאחר נדודים ביערות וניסיונות להצטרף ליחידתי נפלתי בשבי הגרמנים.

אחד הגרמנים הביט בי ואמר: "איש זה לא יתייסר בשבי – הוא יהודי ולא יראה כבר היום את שקיעת החמה". הבינותי הכל, כי אני שולט בשפה הגרמנית, אך לא גיליתי זאת אף לא ברמז.

הובילו אותנו, קבוצה גדולה של שבויים, אל גבעה מוקפת גדר תיל דוקרני. שכבנו על משטח תחת כיפת השמים; משני העברים עמדו מכונות ירייה. כעבור שלושה ימים כלאו אותנו בקרונות משא ונסענו: לא נתנו לנו לא מזון ולא מים, לא פתחו את דלתות הקרון... לאחר שש יממות הגענו לוילנה. בקרונות נשארו גוויות רבות. במחנה בנובו-וילייקה, ליד וילנה, שיכנו שמונת אלפים שבויי מלחמה. האנשים גרו באורות, בלי חלונות ודלתות, בקירות היו סדקים רחבים. החורף הגיע.

מנת המזון הייתה קילוגרם אחד לחם לשבעה אנשים. אך לעיתים קרובות, לא נתנו גם לחם: הגרמנים היו מביאים עיסה קפואה של תפוחי אדמה מעורבים ברפש, קרח, קליפות וקש. את העסקה זרקו לסיר גדול ובישלו עד שהפכה לעמילן, כל שבוי קיבל חצי ליטר מהביליל הזה.

כל בוקר הוציאו גופות מתים מן הצריפים. סחבו את הגופות אל הבור, זרו עליהן קומץ סיד כלורי, אך לא כיסו אותן, הרי למחרת השליכו לאותו הבור קבוצה חדשה של גוויות. היו ימים שמספר הגוויות עלה על 150. לפעמים השליכו לבור יחד עם גופות המתים גם אנשים חיים.

הגרמנים כינו אותנו "אונטרמנטש" – "תת-אדם". פעם, כעונש על עבירה של מה בכך, ציוו הגרמנים על שני שבויים לשכב עירומים על בטנם בשלולית, שכבר התחילה להתכסות שכבה דקה של קרח. השאירו אותם שם כל הלילה. קפאו למוות.

שני לילות נשארו חרותים בזיכרוני – ה-5 וה-6 בדצמבר 1941. היה לי חבר, בחור צעיר כבן 20, מאוקראינה – פבל קירפולינסקי. בצריפנו היה קר מאוד וכדי להתחמם שכבנו על מעיל צבאי אחד והתכסינו בשני. היינו מוכי שרצים. טיפוס הבהרות קצר את האנשים. באותו לילה שכבנו פבל ואני מחובקים. לפתח התעוררתי והרגשתי שהוא מנסה לקום ולרוץ. שמתי ידי על מצחו והבינותי מייד את המצב. פבל בער כולו, בהזיותו לא הכיר אותי. אי אפשר היה להשאירו בלי המעיל. חיבקתי והחזקתי אותו בכוח עד הבוקר... בבוקר נפטר. סחבו אותו אל הבור... אך אני לא חליתי בטיפוס.

בלילה הבא שכבו משני עברי בחורים אוקראינים. התחבקנו, היה לי חם וישנתי שינה עמוקה. עם שחר נשמעה השריקה, התחלתי לנער את שכני אנדרי. הוא לא זז. הוא היה מת. התחלתי להעיר את שכני השני – מיכאליצ'נקו. גם הוא מת. התברר לי כי ישנתי באותו לילה עם שני מתים.

לא חדלתי לקוות שאחיה ושעוד אהיה במוסקבה.

הכרחתי את עצמי להתרחץ ואף להתגלח. בצריף היה ספר. הוא גילח לפעמים את השבויים ובתמורה קיבל תפוח אדמה. ב-7 בדצמבר נפלה לידי זכיה גדולה – מצאתי בתוך הבלייל תפוח אדמה שלם. החלטתי להתגלח. כאשר הושטתי לספר את תפוח האדמה שהוצאתי מהמרק, הוא הביט בי ואמר: "לא צריך..." שאלתי: "מדוע?" הוא ענה: "השבוע תמות בין כה וכה – אכול בעצמך".

חלף שבוע. שוב באתי להתגלח. הספר נדהם כאשר ראה אותי: "הייתכן, שעודך חי? מילא, אגלח אותך עוד פעם חיים, הרי בין כה וכה תמות בקרוב". ואולם כאשר הופעתי בשלישית, אמר: "אמשיך לגלח אותך חיים, עד שתמות". סמוך לראש השנה החדשה כבר לא יכולתי ללכת – התנפחתי מרעב. בהונות רגלי השחירו, אחר כך נשר הבשר מאצבעותי ונתגלו העצמות.

שבוי ששימש כמתורגמן, סטודנט מלינינגרד ושמו איגור דמניוב – (מאוחר יותר הוא וחבריו הרגו את השומרים הגרמנים ונמלטו) עזר לי להתקבל לבית החולים של המחנה. המתורגמן ורופאים שבויים אחדים ארגנו בית חולים בביתן לבנים הרוס, בין צריפי עץ אחדים. הרופאים התייחסו אלי יפה.

ד"ר ייבגני מיכאלוביץ' גוטנר מסטלינגרד היה ממלא מקומו של הרופא הראשי. הוא דאג לי וריחם עלי כאח. במאי יכולתי כבר להלך וביוני הצלחתי לעלות לקומה השנייה. בית החולים היה המקום היחיד שהגרמנים לא נכנסו אליו – הם חששו מטיפוס ומשחפת. לא גירשו אותי מבית החולים, הייתי לפועל ניקיון. התמותה הייתה רבה מאוד.

נשארתי בבית החולים עד סוף 1943. מספרם של שבויי המלחמה במחנה הלך וקטן. מתוך שמונת האלפים שהובאו לשם, רק מתי מעט נשארו בחיים.

הגרמנים העבירו את השבויים מחוץ לתחומי המחנה. התושבים העניקו להם מעט אוכל. הרופא הצבאי סרגיי פדורוביץ' מרטישב נטל על עצמו סיכון רב, כדי להציל מספר אנשים גדול ככל האפשר. באמתלות ובתירוצים שונים, עיכב את האנשים בבית החולים והגיש להם כל עזרה אפשרית.

כשנודע דבר הניצחון בסטלינגרד², חל מפנה חד במצב רוחם של השבויים והאזרחים גם יחד. הכל הבינו כי בשביל הגרמנים המלחמה אבודה.

מרוחקת מהעולם כולו, נרתמה גם החברה הקטנה שלנו למלחמה נגד הכובשים הגרמנים. ערכנו עלונים המיועדים לגרמנים, וגם אני כתבתי בהם בגרמנית. באחד מהם כתבתי: "אלוהים העניק לגרמנים שלוש תכונות – תבונה, הגינות ונציונל-סוציאליזם, אך לאיש אין יותר משתי תכונות בלבד. אם גרמני הוא נבון ונציונל-סוציאליסט – אין הוא הגון; אם הוא נבון והגון – אין הוא יכול להיות נאצי". בעלון אחר היה כתוב פשוט: "היטלר קפוט" (היטלר אבוד!). כתבנו כ-20 עלונים. השפעתם ניכרה.

העזתנו גברה. תכופות, בחצות, כאשר כבה האור, היינו מתחילים לשיר את האינטרנציונל. הגרמנים השתוללו, הטילו עלינו כל מיני עונשים, אך לא הצליחו לגלות את ה"אשמים". בריאותי שבה אלי בהדרגה. סרגיי פידורוביץ' סבר כי היה זה נס. לדעתי, עיקרו של ה"נס" היה ביטחוני הפנימי שעלי לחיות עד הניצחון. גייסתי את כל כוחותי, הגופניים והנפשיים. הטלתי על עצמי משמעת חמורה. את מנת הלחם של 150 גרם חילקתי קודם לעשרים פרוסות, ואחר כך למדתי לחלקה גם לארבעים פרוסות. היו אלה כיכרות עגולות של לחם גרמני, שנאפה מקמח מיוחד, ובו שביבי נסורת רבים. כל כיכר חולקה ל-7 אנשים. את המנה שלי חילקתי לארבעים פרוסות, דקיקות כנייר לסיגריות. הביאו לנו את הלחם ב-5 לפנות ערב. אני "מתחת" את המנה שלי לפרק זמן של חמש שעות. הייתי לוקח פרוסות, משחיל אותה על כפיס עץ, קולה אותה קצת על האש ואוכל אותה בצורה זו.

² בפברואר 1943 ניצח הצבא הסובייטי בקרב בסטלינגרד. למעשה מיום זה ברור היה כבר שגרמניה תפסיד את המלחמה.

ליד בית החולים היה גן קטן; אי אפשר היה למצוא בו אפילו לא עלה אחד. אכלו גם את קליפת העצים.

לפעמים היו מובילים אותנו לבית המרחץ, שם חיפשו ותפסו יהודים. יום אחד נטפל גרמני לאחד השבויים ואמר לו: "אתה יהודי". הוא גם רשם את מספרו, כדי להודיע עליו למפקד. השבוי וניה ניז'ני החליט להציל את חברו. הוא חיכה לשעת הכושר ותוך חלקיק שנייה הספיק להחליף את הפתק עם המספר.

התרחצנו בבית המרחץ מאוחר בערב, ובבוקר הבא הסתבך המלשין. הבחור שנקרא למפקד היה רוסי, ואי אפשר היה להיטפל אליו.

בסוף 1943 התחילו בדיקות נוספות. חיפשו יהודים. העמידו את כולם בשורות ואילצו אותם להתפשט. על הרופאים שלנו הוטל התפקיד של מומחים.

סרגיי פידורוביץ' אמר בפסקנות: "טבחו אותי, עשו כרצונכם, אך לא אבצע שום בדיקות". איימו עליו בעונשים שונים: בעקבותיו סירבו גם הרופאים האחרים.

אני עצמי התחזיתי במחנה כאוקראיני, יורי דימיטרוביץ' פירסוב. ובכל זאת נודע לגרמנים שאני יהודי. הגרמנים הוציאו שישה יהודים, וביניהם גם בחור רוסי, קוסטיה פוטנין מקאזן. הוא אפילו לא הכיר יהודים בחייו, אך הגרמנים טענו שיש לו אף ארוך.

הגיע היום הזכור לשמחה, ה-29 בינואר 1944. למחנה השבויים הגיעה מכונית סגורה, שנקראה בפי כל "העורב השחור"³; המפקד הוציא את היהודים הכלואים, וביניהם את קוסטיה פוטנין. נסענו. לפתע נעצרה המכונית – וכפי שנודע לנו מאוחר יותר, היה זה ליד בית הסוהר של לוקישיקי, הוציאו משם שני יהודים, שנמלטו מהגטו, הסתתרו, נתגלו ונאסרו. כעבור דקות מספר, מייד לאחר שהמכונית זזה ממקומה, התחילו שניהם לבכות. כאשר נשאל דוד קנטורוביץ', בחור צעיר, מדוע הוא בוכה. ענה כי המכונית נוסעת לכיוון **פונארי**, ומשם אין דרך חזרה.

הביאו אותנו לפונארי. המקום היה מגודר בתיל דוקרני. ליד השער שלט: "אסור בשום אופן להתקרב, סכנת חיים, מוקשים". המכונית המשיכה לנסוע ולאחר כ-300 מטר נעצרה לפני גדר נוספת, שמאחוריה עמדו זקיפים. מהשער יצאה קבוצה נוספת של זקיפים; לאנשי המשמר שהיו מחוץ לגדר ולשומרים שהגיעו איתנו, לא הורשה להיכנס מעבר לגדר השנייה. הסדר נשמר בחומרה רבה, **לאיש לא ניתן להיכנס לפונארי**.

אנשי המשמר היו בעלי קומה, רחבי כתפיים, מפוטמים. המכונית ועימה המשמר החדש נכנסה למחנה. גדר התיל הייתה עשויה שתי שורות, ואחר כך נודע לנו שהשטח ביניהן היה ממוקש.

בגדר התיל היה עוד מעבר צר אחד. דרך מעבר זה הובלנו אל שפת בור ענק, שנועד לאגירת נפט. קוטרו היה 24 מטר ועמקו ארבעה מטר. הקירות היו עשויים בטון. הבור היה בשני-שלישיו מכוסה לוחות עץ, ושליש אחד היה פתוח. ראיתי אישה על קרקעית הבור והבינתי כי גרים שם בני אדם. למעלה היו מונחים שני סולמות. אחד מהם נחשב "נקי", השתמשו בו גרמנים בלבד. הורידו אותנו בסולם ה"לא נקי", אנשי המשמר נשארו למעלה. מאי-שם קראו לפועל הבכיר, יהודי ושמו **אברהם המבורג**, מוילנה. הגרמנים קראו לו פרנץ. פועל נוסף שמו היה **מוטל**. הגרמנים קראו לו מקס. הוא היה כבול בשרשראות ונצטווה לכבול גם אותנו. חוליות השרשרות היו בעובי קצת פחות מאצבע, הניח ואותן על השוק, קצת מתחת לברך, בערך במקום שאליו מגיעים המגפיים. השרשרת השתלשלה עד לארץ ואת מחציתה המיותרת הותר לקשור בחבל אל החגורה, שלא להפריע בהליכה.

כאשר נכבלו כל האסירים החדשים, הופיע המפקד – שטורמפיהרר. היה זה סדיסט "מעודן", כבן 30, בלבוש מטורזן, על ידיו כפפות זמש לבנות, שהגיעו למפרקיו. המגפיים הבריקו כמו

³ כינוי עגה רוסי למכונית להובלת אסירים.

ראי. ריח חריף של בושם נדף ממנו. איתנו נהג בבזז מתנשא, אך התרשמנו שגם השומרים הגרמנים התיראו מפניו לא מעט.

הועמדנו בשורה והוא שאל כל אחד מאין הוא. קוסטיה פוטנין ואני אמרנו כי אין אנו מבינים אותו (אני הסתרתי כל הזמן את העובדה שאני יודע גרמנית), והפועל תירגם. השטורמפיהרר דיבר פולנית ויידיש וגם קצת רוסית.

כאשר הגיע תורי והוא שאל "מניין אתה?" עניתי כי אני ממוסקבה. השטורמפיהרר העיר בלעג: "לוקסוס העיר מוסקבה" והישיר אלי את מבטו. עניתי: "ומה, אינך אוהב את מוסקבה?" פרנץ המתורגמן החל לרעוד ותירגם את דבריי בצורה מתונה יותר. השטורמפיהרר הניף את ידו אך לא נגע בי.

הוא אמר כי נעבוד בעבודה בעלת חשיבות לרייך. "אל תנסו להסיר את הכבלים, כי יבדקו אותם פעמים אחדות ביממה, אם תנסו לברוח – תיהרגו מייד. אל תחשבו אפילו על בריחה, כי **מפונארי איש עוד לא ברח ולא יברח**". אחר כך התחיל למנות: על ניסיון כלשהו לברוח – ירייה. על אי ציות הקל ביותר לפקודות המפקד – ירייה. עלינו למלא את כל התקנות של הסדר הפנימי, ולא – ירייה. עלינו ל עבוד בחריצות, אם יואשם מי בעצלות – יירה. הוא דיבר ארוכות והמצב התבהר לי היטב: למות כאן לא קשה. לאחר ההרצאה המאלפת הסתלק.

עמדנו על קרקעית הבור, הייתה שם אישה אחת, וממעמקי הבור יצאה עוד אחת. התחלנו לשוחח איתן.

שאלנו מייד: "אכילו אותנו?" הן ענו: "אל דאגה, יתנו לכם לאכול, אך לצאת מכאן חיים לא תצליחו".

נכנסנו אל מתחת לסככה: היה שם שטח מגודר בקרשים שנקרא בונקר, ומטבח קטן. הנשים אמרו כי כאן נמצאים יהודים מוילנה ומהכפרים הסמוכים. הם הסתתרו מחוץ לגטו, אך נתפסו, נאסרו ונשלחו הנה. קנטורוביץ', שכבר הזכרתי אותו (הוא היה מוילנה) החליף משפטים אחדים עם הנשים. הן התחילו לדבר בצורה חופשית יותר, אמרו כי המקום הוא פונארי, בו הוצאו להורג לא רק היהודים מוילנה, אלא גם מצ'כוסלובקיה ומצרפת. אנחנו נועסק בשריפת הגופות. הדבר נשמר בסודיות מוחלטת. הגרמנים סבורים שאין הנשים יודעות דבר וגם עלינו להיזהר מפליטות פה. בנוכחות הגרמנים צריך להגיד כי אנו עובדים בהכנת עצים. לא הספקנו עוד לשמוע הכל – נשמעה שריקה ועלינו בסולם. סידרו אותנו בזוגות ויצאנו לדרך.

הדבר הראשון שהמם אותנו – היה הריח.

מפקד אס.ד. אמר:

- קחו את האתים, הסירו את העפר, ואם תראו עצם – השליכו אותה החוצה.

לקחתי את וכאשר תקעתי אותה באדמה, היא נתקלה מייד בחפץ קפה.

גרפתי את העפר וראיתי גוויה. המפקח אמר: "זה בסדר, כך צריך להיות".

זה היה בור ענק אשר התחילו למלא אותו ב-1941. האנשים לא נקברו ואף לא כוסו בסיד כלורי; זה היה סרט נע שפעל בלי הפסק. הגוויות נפלו בערבוביה, בתנוחות ובמצבים שונים. האנשים שנהרגו ב-1941 היו לבושים בגדים עליונים. בשנים 1942 ו-1943 אורגנה הפעולה שנקראה "עזרה לחורף" – מבצע של "תרומות" של בגדים חמים לצבא גרמניה. הגרמנים אילצו את הקרבנות להתפשט עד הלבנים ובגדיהם נאספו לקרן ה"תרומות בהתנדבות" לצבא הגרמני.

וזו הייתה טכניקת השריפה: על שפת הבור נבנה מוקד לא גדול מעצי אורן, בגודל 7 X 7 מ"ר, פיגום, שורה אחת של גזעים, שורה שנייה לרוחב, ובאמצע ארובה מגזעי עצי אורן. הפעולה הראשונה הייתה לחפור באדמה עד שנתגלתה ה"פיגורה" – כך ציוו הגרמנים לכנות את הגוויות.

את הפעולה השנייה ביצע ה"קרסן" – כך נקרא הפועל שהוציא את הגוויות מהבור בעזרת קרס ברזל. הגוויות היו מונחות בצפיפות. שני ה"קרסנים" – ולרוב היו אלה הפועלים החזקים ביותר בצוותי העבודה – היו מוציאים אתה גוויה. ברוב המקרים התפוררו הגוויות לחלקים.

את הפעולה השלישית ביצעו הסבלים. צריך היה להניח את הגווייה על אלונקה, והגרמנים בדקו אם אכן הונחה על האלונקה "פיגורה" שלמה, היינו שתי רגליים, שתי ידיים, ראש. הגרמנים מנו בקפדנות את הגוויית שהוצאו. עלינו הוטל לשרוף 800 גוויית ביממה; עבדנו מחושך עד חושך. הסבלים נשאו את הגוויית למוקד. שם הונחו ה"פיגורות" בשורות, אחת לאחת. כאשר הונחה שכבה אחת היא כוסתה בענפי אורן; פועל מיוחד – הויפנמייסטר – היה ממונה על הדלק ועל אספקת בולי עץ יבשים למדורות. כאשר הותקנה שכבה אחת של בולי עץ וענפים, שפכו על הכל דלק שחור, ואז הונחה השכבה השנייה, אחר כך השלישית וכן הלאה. פירמידה כזאת התנוססה לגובה של כ-4 מטר, ויותר. הפירמידה הושלמה כאשר הכילה 3,500 גוויית. אז הוצפה בדלק מלמעלה ומן הצדדים; בצדדים הונחו גזרי עץ יבשים במיוחד, שפכו עליהם כמות מספקת של בנזין, הניחו ביניהם פצצות תבערה וכל הפירמידה הוצתה. הגרמנים ערכו כל הצתה כזו על פי כל גיוני הטקס.

סולם עליו היו מעלים את הגוויית לשרפה בגיא ההריגה פונאר [13]

כרגיל, בערה הפירמידה שלוש יממות. הייתה לה להבה אופיינית, לא גבוהה; עשן סמיך, שחור, כבד, התאבך כאילו בעצלתיים אל על. היו בה פתיתים גדולים של פיח שחור. ליד המדורה עמד הפיירמייסטר (הממונה על האש), ובידו את, היה עליו להשגיח שהאש לא תכבה.

כעבור שלוש יממות הייתה נוצרת ערימת אפר, זרועה חלקי עצמות שלא נשרפו עד תום. זקנים וחלשים עבדו בכבישה. את שאריות העצמות זרקו על לוח ברזל גדול וריסקו אותן במכבשים, כדי שלא להשאיר אף חלק אחד מהעצם. הפעולה הבאה הייתה סינון העצמות הטחונות דרך רשת מתכת צפופה. היו לכך שתי מטרות. אם לא נשארו שאריות על רשת, היה זה סימן שהעצמות נטחנו היטב. ושנית – במהלך הפעולה נתגלו חפצי מתכת שונים שעמדו בשריפה: תכשיטים, מטבעות זהב וכדומה. יש להזכיר פעולה נוספת. כאשר הגווייה הוצאה מהבור, היה עובד מיוחד מכניס צבת מתכת לתוך פי ההרוג ואם גילה בו שיני זהב, היה עוקר אותן ומניחן בתיבה מיוחדת.

היו בורות שהונחו בהם כ-20 אלף גוויות. הצחנה הפכה ממש את הקרביים וסחררה את הראש. קצב העבודה היה כה מהיר שאי אפשר היה להיעצר ולו גם לשנייה אחת.

היינו 80 פועלים, ונשמרנו בידי 60 אנשי אס. אס. שנראו ככלבי צייד מפוטמים. הם הקיפו את הבור בשרשרת ומדי רבע שעה היו מחליפים מקומות. היה להם הכל בשפע: בשר, יין, שוקולד. אך נאסר עליהם לצאת אל מחוץ לתחום פונארי. הם היו חייבים למלא את שירותם במשמרת ובזמנם הפנוי לשהות במעונם. בכירי ה-אס. די היו גרועים אף מאנשי ה-אס. אס. – הם דאגו לסדר וליעילות בעבודה. היו מצויידים באלות והשתמשו בהן לעיתים קרובות. הם פיקחו עלינו ללא הרף. הלקסיקון שלהם היה פשוט להפליא: הם צעקו לפעמים בגרמנית: "רן, רן, רן" (פירושו "רוץ", "זוז", "מהר"); ולפעמים בפולנית "פרנדזיי" – "מהר". הם לא בחלו גם בקללות רוטיות גסות. הם הוצבו כך שכל חלקי הבור היו בטווח ראייתם. כאשר נשאנו את הגוויות, קראו לעברנו אנשי ה-אס. אס.: "שא, שא, בקרוב ישאו כך גם אותך".

ביום הראשון הופיע השטורמפיהרר, בדק את הבור והתחיל לצעוק: "מדוע ההוא ממוסקבה עובד באת, מדוע אין הוא סבל?" מייד באו אלי אנשי אס. ד. בריצה ופקדו עלי לקחת אלונקה. לקחנו את הגווייה, הינחנו אותה על האלונקה. היא הייתה כבדה מאוד, הברכיים התכופפו מכובד המשא. לפתע צעק השטורמפיהרר בכל כוחו: "גופה אחת בלבד הוא ישא במוסקבה, כאן עלי לשאת שתיים". נאלצנו לקחת גווייה נוספת. למזלי היה לי בן זוג חזק. היה זה פטיה זינין מהרפובליקה המורדובית. נשאנו שתי גוויות.

השטורמפיהרר צעק שוב: "האלונקה שלהם קלה מאוד, שייקחו עוד גווייה". בתום יום העבודה ערכו מיפקד, בדקו את האזיקים וציוו לרדת לבונקר; אחרי שכולם ירדו העלו את הסולם למעלה. עם בואנו היה צריך לבנות בונקר נוסף. על חושך אי אפשר היה להתלונן – הבור היה מואר באור חשמל. כאשר היינו חוזרים מהעבודה, היינו מוצאים קערות עם מי מנגן. היינו רוחצים את ידינו בקפידה רבה. היינו 80 איש, 76 גברים ו-4 נשים. הגברים היו כבולים בשרשרות. הנשים לא היו כבולות. מחובתן היה לנקות את מקום המגורים, להכין מים ועצים ולבשל. המבוגרת ביניהן – בסייה – הייתה כבת 30. זו הייתה אישה בעלת ניסיון, הייתה לה השפעה רבה, כי היא הצליחה להשתלט על ראש קבוצת הפועלים פרנץ. האחרות היו נערות צעירות מאוד – בנות 18, 19 ו-20. אחת מהן – סוזנה בקר – הייתה ממשפחת עשירים ידועה בוויילנה. מעניין לציין, שאפילו שם, בפונארי, הסירו הזקנים את כובעיהם לפנייה. הם אמרו: "זוהי בתו של בקר; כמה בניינים היו בבעלותו".

שמה של הנערה השלישית היה גניה. היא הייתה בתו של בעל מלאכה וילנאי. הנערה הרביעית, סוניה-שיינדל, הייתה בת ממשפחה ענייה, חרוצה מאוד ומסבירת פנים. היא השתדלה ככל יכולתה להקל על חיינו בבונקר. לא היה זה מחובתה, למשל, לכבס את לבנינו, אך היא עשתה זאת לעיתים קרובות.

רוב הגברים היו וילנאים. לא היה בינינו וילנאי אחד שלא מצא את בני משפחתו בין הגוויות. קבוצת עבודה שנייה מנתה 15 שבויי מלחמה סובייטיים. בני הקבוצה השלישית באו מאווייה (וויס) עיירה קטנה בין וילנה וקובנו.

הקבוצה הוילנאית הייתה הגדולה ביותר, היו בה אנשים מכל הגילים ומשכבות חברתיות שונות. הם הכירו איש את רעהו במשך שנים רבות, אך הורגש כי לא תמיד היו ביניהם יחסי ידידות ואחוה. בתוך הבור עשו האנשים זה עם זה חשבונות על דברים שקרו לפני 10 שנים. יצאו מכלל זה יצחק דוגים ודוד קנטורוביץ'. דוגים, פועל צעיר ונמרץ מוויילנה, עובד דפוס וטכנאי חשמל, יליד 1914, נמנע לחלוטין מלהתרווע עם האחרים.

גורלו של קנטורוביץ' היה מיוחד במינו. הוא היה בחור זריז וער, יליד 1918. עד המלחמה עבד כזבן בחנות ספרים. הגרמנים הרגו את אשתו. הוא התקשר עם הפרטיזנים, אך נתפס. מוטל זיידל היה בן להורים עניים מסווינציאן. הוריו נהרגו, והוא עצמו גר בגטו. היה זה בחור נעים-סבר בן 19, בעל קול נפלא. הוא אהב לשיר. משנת 1941 נדד מבית סוהר לבית סוהר, קשה היה לשמוע על ייסורי נדודיו הבלתי פוסקים. קראנו לו "מוטל הקטן", "ינגלה" (ילדון, ביידיש), להבדילו ממוטל אחר, בעל השפם.

לייזר בר אובסיצ'יק מאושמיאנה ומצקין מסווינציאן היו ידידים בלב ונפש. מצקין היה כבן 35. הוא היה סוחר. אובסיצ'יק היה בעל מלאכה. למרות ההבדל במעמדם החברתי, היו ביניהם קשרי ידידות אמיצים. את מזונם לא אכלו בלי שיחלקו בו ביניהם.

שלמה גול היה אישיות מעניינת. היה זה איש בגיל העמידה, בעל לב טוב ואופי חלש. אשתו, חברת המפלגה הקומוניסטית של פולין משנת 1933, הייתה קורבן לרדיפות, ושהתה במחנה הריכוז קרטוז-ברזה. בתקופת השלטון הסובייטי עבדו שניהם בברנוביץ'...

מעולם לא דיבר סרה בשכניו והיה מסור בכל לבו לרעיון הבריחה. אך על כך מאוחר יותר. אברהם זינגר היה מלחין ידוע למדי, עד לפני המלחמה ניצח על תזמורת. הוא איש אינטליגנטי ששלט היטב ביידיש, ברוסית, בפולנית ובגרמנית.

ראש הקבוצה שלנו פרנץ שימש כמתורגמן של השטורמפיהרר, אך את נאומיו החגיגיים במיוחד תירגם זינגר. זינגר חיבר שירים אפילו בתנאים הנוראים של החיים בבור. פעם שרנו בבור שיר יפה שלו בגרמנית. למרבה הצער שמע השטורמפיהרר את השיר, הדפיס אותו בשמו, ונתן לזינגר תמורתו סיגריה אחת ו-100 גרם ריבת פירות. הדבר זעזע את זינגר, הוא דיבר איתי על רגשותיו וראה במעשה זה חילול הקודש. היה אומר: "לא למען הגרמנים שר אני את שירי".

היו בבור אנשים דתיים אחדים. מדי פעם ערכו תפילות אזכרה טרגיות – חגיגות ונוגות. כולם התרחצו היטב בהתכוננם לתפילות אלה. אובסיצ'יק התפלל פעמיים ביום, שעתיים בכל יום, בהתלהבות אמיתית.

אספר על שבויי המלחמה. מלבדי היה גם פטיה זינן ממורדוביה, רוסי, חובש, יליד 1922. לאחר הבריחה, הצטרף לפרטיזנים ושם נתגלו הצדדים החיוביים שבאופיו.

מירון קליניצקי, יהודי מאודיסה, היה לנו למועיל, כי עבד בזמנו במחנה שבויים בקרבת פונאר והכיר היטב את הסביבה. בין השבויים היה גם בנימין יולייביץ' יעקובסון מלינגרד, בן 54, רוקח, איש טוב לב שטיפל בכלואים כמו אב. בכיסיו נמצאו תמיד משחות, תחבושות, גלולות. הוא זכה להוקרה רבה. כאשר התעורר ויכוח כלשהו, היה זה יעקובסון שמיהר לפייס בין הניצים. אך הוא היה "פגוע" וטען תדיר שלא יהרגו אותו. "אין אנו אשמים, על מה יהרגו אותנו?"

מקור האימה והפחד היה השטורמפיהרר. כאשר היה מופיע על שפת הבור, הבינו הכל שהדבר לא יסתיים בטוב. האנשים עובדים עד אפיסת כוחות והשטורמפיהרר עומד לו, בשלבו את ידיו מאחורי גבו, מתבונן, ופונה לאחד מאיתנו (לאחדים הדביק כינוי בוז): "מדוע אתה הולך לאט, אתה חולה?" האיש עונה שהוא בריא, אינו מתלונן על מיחוש כלשהו. אך השטורמפיהרר אינו נרגע: "לא, אינך בריא". היה אצלנו קשיש כבן 65, קראנו לו "הדוד". השטורמפיהרר אמר לו: "מחר תלך לבית החולים". הכל ידעו כי פירוש הדבר – הוצאה להורג. באותו ערב שררה אווירה קשה מאוד בבונקר. נתקפנו אימה ובושה – לוקחים את הזקן למות ואין בידינו להושיע. ניסינו לנח את "הדוד". אך הוא בשלו: "לשם מה הניחומים, את חיי כבר חייתי".

יום אחד חזרנו מהעבודה, הגענו לבור ולפתע הופע השטורמפיהרר במצב רוח רע מאוד ושאל: "מי חולה?" ברור כי לא נמצאו חולים. הוא העמיד את כולם בשתי שורות ואמר: "מייד

אמצא את החולים". ניגש לכל אחד ונעץ בעיניו מבט נוקב. "הנה אתה חולה, צא" – אמר לאחד ואחר כך לשני.

אך הוא לא הסתפק בכך. ניגש לאסיר שלישי, בחור צעיר ובריא, ושאל: "אתה מבין במסגרות?" "הוא ענה: "מבין". הוציאו אותו מהשורה והסירו ממנו את הכבלים. היה ברור לכל – כאשר מורידים אתה כבלים, אין זו אלא הובלה למוות.

השטורמפיהרר ניגש לרביעי ושאל: "אתה מבין במסגרות?" – "לא, איני מבין", ענה. "אין דבר, תלמד. צא". גם ממנו הסירו את השרשראות והובילו אותו למעלה.

כעבור דקות אחדות שמענו ארבע יריות. השטורמפיהרר נזף בראש קבוצת הפועלים: "גועל נפש, לא יכולתם לרחוץ את האנשים? שלחתם אותם לבית החולים והם שורצים כינים".

היו לשטורמפיהרר עוד שיטות התעללות. היה בודק את שורת האנשים, מביט בעיניהם ושואל מי אינו מרוצה מעבודתו. כולנו היינו צריכים לענות במקלה שטוב לנו מאוד.

השטורמפיהרר היה פונה לזינגר: "אתה מוסיקאי, אולי לא נעים לך לעבוד כאן?" והמשיך לשאול: "אולי מי מאנשי המשמר נוהג איתכם בגסות, מתייחס לא טוב?" היינו צריכים לענות במקלה שיחסם של אנשי המשמר אלינו טוב. אחר-כך פקד: "שירו שירים". לאחר יום עבודה מפרך, בקושי עמדנו על רגלינו אך נאלצנו לשיר. תכופות היה פוקד לשיר "סוליקו"⁴, אריות מהאופרטה "ברון הצוענים" ועוד.

הוא היה מקשיב ואחר כך מצווה על הזקיף: "אני הולך עכשיו, שישירו עד שובי". להתעללויותיהם המזהמות של הגרמנים לא היה גבול.

הכל התקומם בתוכי, למות כמו כלב נראה לי משפיל. לא בליבי בלבד קיננו מחשבות כאלה. רעיון הבריחה ריחף באוויר. עד מהרה הוא קרם עור וגידים.

יצא, שבעניין הזה מלאתי תפקיד לא מבוטל. העובדה שבאתי ממוסקבה ושכולם ראו בי אדם אינטליגנטי, הגבירה את סמכותי.

הגעתי לפונאר ב-29 בינואר. ב-1 בפברואר כבר התחלנו בחפירת המנהרה. הפעילים ביותר בחפירת המנהרה היו פטיה זינין, איציק דוגים ודוד קנטורוביץ'. שלמה גול עבד בהתמדה רבה. בשעת הצורך היה קם בשעה 4 בבוקר.

ידי הזהב של אובסיצ'יק היו לעזר רב: הוא ידע לנסר, לבנות – תמיד הביא תועלת. האופה הווילנאי יוסף בלץ היה אנאלפבית, אך בעבודות החפירה הביא תועלת רבה, כי היה לו בכך ניסיון מסויים.

עלי להגיד מילים אחדות על שני אנשים נוספים שחיו איתנו בבור, והיו קשורים בעניין החפירה.

יוסף כגן (שמו האמיתי היה בלאזאר), ישב בזמנו בבית סוהר על עבירות פליליות. הוא התפרסם בכך שפעמיים ברח מפונאר. ב-1941 הביאו אותו לפונאר, העמידוהו על שפת הבור וירו בו. ואולם הוא גילה תושייה וקור רוח יוצאים מן הכלל. בראותו כי אש המקלעים מתקרבת אליו הצליח ברגע הנכון, חלקיק שנייה לפני הירייה, ליפול לתוך הבור. הוא נשאר החיים. את הגופות שנפלו עליו, כיסו בקצת עפר. הוא שכב שם עד הערב. כאשר החשיך, יצא מתוך הבור וחזר אל העיר. הוא הסתתר ב"מאלינה", אך גילו אותו ושלחו אותו שוב לפונאר. הוא לקח חלק בחפירת המנהרה ובדרך זו ניצל שנית מפונאר.

גם פרנץ (אברם) המבורג היה פעמיים בפונאר. בפעם הראשונה נתגלה ב"מאלינה", שהסתתרו בה 17 איש. את כולם הביאו לפונאר. הם אולצו להתפשט והובלו אל שפת הבור. בניגוד להרגל, התחילו לירות בכל איש לחוד. המבורג היה ה-17 בתור. הוא ראה שהגרמנים יורים בעורף והאנשים נופלים זה אחר זה. בצורה זו נורו 16 איש, כאשר הגיע תורו, הסתובב ואמר שברשותו זה רב. "אל תירו בי, ואני אמסור לכם אותו". "היכן הזהב?" שאלו הגרמנים. "טמון בעיר". הירשו לו להתלבש, הושיבוהו במכונית ונסעו לוילנה. הוא הכיר מרתף שבו אוחסו אלפיים טונות תפוחי אדמה. הוביל את הגרמנים למרתף הזה ואמר שבפינה, מתחת

⁴שיר גרוזיני עממי (היה אהוד במיוחד על סטאלין).

לתפוחי האדמה, נמצא הזהב. הגרמנים כינסו קבוצה גדולה של פועלים, ובמשך ימים אחדים העסיקו אותם בגריפת תפוחי האדמה עד שנחשפה הפינה שעליה הצביע המבורג. הוא אמר שצריך לחפור לעומק, כי הזהב טמון עמוק באדמה. התחילו לחפור, אך לא מצאו דבר. הגרמנים היכו אותו מכות רצח, אך הוא עמד על כך שהיה שם זהב. למרבה הפלא לא הרגו אותו. הוא הוחזר לפונאר ונתמנה כראש ה"ברנרים" (שורפי הגופות).

ב-17 בפברואר 1943 הביאו אלינו קבוצת שבויים חדשה. ביניהם היו שני חברים שלי מהמחנה הקודם. יורי גודקין, מהנדס בניין, גר לפני המלחמה באלקטרוסטל, ליד מוסקבה. אשתו ובתו בת ה-3 נשארו במוסקבה. במחנה השבויים היה פעיל מאוד בהוצאת עלונים, בקשירת קשרים עם הפרטיזנים ועוד.

השבוי השני, קוסטיה ז'רקוב, סטודנט במכון של לנינגרד, שכב לידי בבית החולים ועזר לי רבות. עתה היה מדוכא. השתדלתי לעודדו. בלילה שבו הגיעו הראיתי ליורי את המנהרה שלנו. הוא סבר היא טובה והוסיף כמה הוראות בעלות ערך רב. הערכתי מאוד את דעתו. ה"וותיקים" שבינינו נשלחו בבוקר לעבודה, ואת החדשים השאירו בבור. הנשים סיפרו אחר כך שהשטורמפיהרר בא, העמיד את כולם בשורות וסקר בעיניו כל אחד מהם. כזכור, אותנו שאל על מקום מוצאנו, אך לחדשים פנה בשאלה אחת בלבד: מה מקצועם. אני יודע מדוע, אך יורי גודקין, אשר התנסה רבות בכל מיני מצבים, השיב, ללא מחשבה תחילה, כי הוא מהנדס בניין. יש לזכור כי הגרמנים השמידו בראש וראשונה את האינטליגנציה. עליצות מיוחדת פקדה את השטורמפיהרר. הוא שפשף את ידיו זו בזו בהנאה מרובה: "לשם מה שלחו אותך הנה? אנו נעסיק אותך במקצועך. להוריד את כבליו!" הוציאו אותו מהבור.

קוסטיה ז'רקוב ועוד שבוי אמרו שהם סטודנטים. השטורמפיהרר עלץ. בהצהירו שהגרמנים מכבדים מאוד את המדע, ציווה להסיר מהם את הכבלים. העלו אותם מהבור והוציאו אותם להורג. את הנותרים שלחו אלינו. אכן, הרשעות, הסדיזם והציניות של הגרמנים אינם ניתנים לתיאור.

הנה סיפורו של קוזלובסקי אשר עבד יחד איתנו.

"ב-6 באפריל 1943 הביאו לפונאר משלוח של נשים. הגרמנים הפיצו בכוונה שמועה זדונית שגטו וילנה יפונה וגטו קובנה לא ייפגע. הם בחרו 2,500 נשים, את היפות והבריאות ביותר, ואמרו שתוך ימים אחדים ישלחו אותן לקובנה. כל אחת מהן מוספרה. המספרים רמזו כביכול על הזכות להישאר בחיים. תמורת מספרים כאלה מסרו אנשים את כל רכושם. משלוח הנשים הגיע לפונאר. הגרמנים נכנסו לקרונות ופקדו על הנשים להתפשט ערומות, הן סירבו, ואז הוכו קשות. אחר כך הובלו, תחת משמר, שהוכפל פי ארבעה, אל הבורות. הייתה ביקורת קפדנית שעל גופן לא יישארו שום סחבה, שום חוט... ואומנם, כאשר פתחנו את הבור, גילינו בו 2,500 גופות נשים ערומות, שעדיין נשמרו היטב". על הטבח פיקד וייס.

קוזלובסקי, שעבד בצוות לאיסוף בגדים, סיפר לי את הסיפור הבא:

וייס הריץ שורה של גברים. כל הזמן שמעו ממנו רק "יותר מהר, יותר מהר". כאשר הגיע משלוח הנשים נפתחה דלת הקרונות (קוזלובסקי עמד ליד הדלת), אחת הנשים מעדה ונפלה. אז נתן וייס סימן לעצור את כולם, אסף את הנשים ואת הגברים, ופנה אליהם בנאום: "איך קרה הדבר הזה, שאשה נפלה, ביציאה מהקרונות, ואיש לא תמך בה? היכן אדיבותכם? הרי זו אישה, ואולי גם אם בעתיד". הוא המשיך ברוח זו כעשר דקות, אחר כך נתן סימן, וכל הנשים, כולל האישה שנפלה, הובלו להורג.

היה אצלנו נער, בניה וולף, בן 16. יום אחד חצה בניה בריצה את הכביש לפני מכונית נוסעת. במרחק-מה עמד השטורמפיהרר וראה את המתרחש. הוא ממש יצא מכליו, שרק, פקד לאסוף מייד את כל הפועלים. עמדנו, מלוכלכים, והאתים בידינו, והוא נזף ארוכות בבניה

וולף: "כיצד אינך נזהר? הרי יכולת להיפגע, וזה יכול היה להיות אסון גדול. נורא לחשוב שיכולת להינהג, זו יכולה להיות תאונה ללא תקנה. החיים הם מתנת אלוהים, אין לאיש זכות לאיים על החיים. אתה בן 16 בלבד, כל עתידך לפניך". השטורמפיהרר ראה את המקרה הזה כחשוב במיוחד.

יצחק דוגים מצא את גוויות אשתו, אמו ושתי אחיותיו באחד הבורות. הדבר השפיע עליו כל כך שדעתו כמעט נטרפה עליו. הוא היה תמיד חמור סבר ומיעט לדבר. הגרמנים התעללו בו לעגו לו...

מוטל מצא בבור את בנו. היום הזה היה קשה במיוחד. כאשר הגענו "הביתה", אל הבור שלנו, אמר יצחק דוגים, שיש לו סכין ושהוא יתגנב אל השטורמפיהרר ויהרוג אותו. זמן רב דיברתי על ליבו לא לעשות זאת, כי הוא יביא כליה על כולנו. וביתניים כמעט הושלמה המנהרה. הבטחתי לו על דיברתי, כי הוא יהיה הראשון שייצא לחופשי.

איך הכינונו את המנהרה? היה לנו מחסן קטן למצרכי מזון. בנינו בו קיר מדומה נוסף, קבענו שני קרשים על מסמרים: צריך היה רק למשוך קלות, והמסמרים ניתקו, אז אפשר היה להיכנס פנימה. את כל המכשירים מצאנו בבורות – המתים סייעו בידינו. הקרקע הייתה חולית, החול הוצא בקלות, אך התעוררה בעיה – כאשר הוצאה כמו חול, הייתה התקרה קורסת. צריך היה להכין תמיכות עץ לחיזוק, נדרשו קרשים. אובסיצ'יק וקנטורוביץ' נקראו לעזרה. כאשר הביאו אותנו לפונאר, צריך היה לבנות בונקר נוסף, כי בונקר אחד לא הספיק לכולם. הם בנו את הבונקר ובסתר סחבו קרשים. בין הגוויות מצאנו סכין – משור ללחם. היה זה כלי העבודה העיקרי שלנו. חישלנו אותו באש; מלבד זה, מצאנו חבילת משוריות קטנות והצלחנו להכין משור יד אמיתי. עבדנו במנהרה לאחר יום העבודה שלנו.

האנשים היו חוזרים מהעבודה, אוכלים ומתחילים לשיר בקול רם. הגרמנים שבעו נחת ממצב הרוח העליז הזה. אני אזרח סובייטי, אך כל כך הרבה שירים סובייטים כפי שידעו יהודי וילנה, לא ידעתי מעולם. הם ידעו את תוכנם של כל סרטי הקולנוע הסובייטיים, את שמותה שחקנים, את כל הנעימות מן הסרטים. הם אהבו בייחוד את השיר "הרובה הסובייטי": "פגע, הרובה, היה זריז ודייקן".

אברהם, ראש קבוצת הפועלים, שיתף איתנו פעולה. הוא הורה שישאירו לנו ארוחת צהריים. אכלנו מאוחר יותר, בנפרד מהאחרים, כולם נחו ושרו, ואנחנו הלכנו מייד אל המחסן הקטן והתחלנו לחפור את המנהרה. תחילה התנהלה העבודה באיטיות. במחצית הראשונה של פברואר חפרנו אני וכגן בלבד. קוסטיה ואובסיצ'יק טיפלו בהכנת הקרשים. מצקין סייע בהוצאת החול מהמנהרה ובפיזורו בשדה. עומקו של הבור שגרנו בו, היה 4 מטר, ועם סיום העבודה הגיע עומקו ל-3.90 מטר, כלומר, שכבת החולה שהוצאה הגיעה לגובה של 10 ס"מ. קודם הכינונו בור ואחר כך התחלנו ל כרות את המנהרה עצמה. רוחבו של המעבר הגיע ל-70 ס"מ וגובהו ל-65 ס"מ.

המנהרה הלכה וגדלה והיינו זקוקים ליותר ויותר עובדים. באותו זמן היו לנו שני בונקרים: דאגנו לכך שלבונקר שלנו יעברו חופרי המנהרה הנאמנים והפעילים ביותר, ולבונקר השני – הפסיביים יותר.

וזאת הייתה שיטת העבודה: תחילה העמדנו שתי תמוכות על כנים – חלק זה של העבודה צריכים היו לבצע שני אנשים. אחד היה חופר באדמה ומציב את הכנים, השני הגיש את הקרשים וגרף את החול. זו הייתה עבודה מפרכת מאוד, שני אנשים היו מסוגלים לעבוד כ-1 1/2 – 2 שעות, ויצאו מהמנהרה באפיסת כוחות גמורה. במשך 1 1/2 – 2 השעות

האלה אפשר היה להציב ארבעה קרשים. העבודה הייתה קשה משום שלא היה שם די אוויר לנשימה, גפרורים ומציתים לא דלקו. צריך היה להתקין תאורת חשמל במנהרה. לאחר ששני העובדים היו יוצאים מהמנהרה, (אני וכגן, או ביילץ וקנטורוביץ', או שלמה ובן זוגו – שכחתי את שמו), היה נכנס אליה הצוות להוצאת החול. האנשים שכבו על צידם, בשרשרת, חפנו את החול בידיהם וזרקו אותו לרגליהם. זו הייתה עבודת פרך. הצלחנו להתקין חשמל, המפסק היה במטה, בחדרן של הנערות.

במטבח היינו משאירים איש לשמירה, שהשקיף בנעשה למעלה; כשלא נראו הגרמנים, אפשר היה לעבוד. מרגע שנראו, היה רץ אל המפסק ונותן אות. צריך היה להיפלט מהמנהרה במהירות הבזק. שכבנו והתכסינו במעילים. פעם אחת, ממש שלוש שניות לאחר שיצאנו והספקנו להעמיד את הקרשים במקומם, הופיע איש אס. אס. רבים סירבו לעבוד במנהרה, משום שלא האמינו בהצלחת המבצע, ובעיקר משום שהיו עייפים עד מוות מעבודת הפרך היום יומית. היו גם כאלה שלא רצו לעזוב את פונאר. אלה היו אומרים: "כאן נהרגו אשתי, משפחתי, לאן אלך?" כך דיברו אנשים מבוגרים, וביניהם גם הרב.

ב-9 באפריל נתקלנו בשורשי עצים, שהיו מונחים במשולש. רצינו שהיציאה מהמנהרה תהיה דווקא בין השורשים האלה, כי מקום זה לא נבדק בידי השומרים. כאשר נתקלנו בשורשים, הבינוני כי אנו בדרך הנכונה, קרובים מאוד לפני האדמה. היה לנו קרס ברזל ודחפנו אותו למעלה. הרגשנו משב אוויר צח. שמחתי עם החברים והתגאיתי, כמהנדס, שהבעיה הטכנית נפתרה בצורה הנכונה.

היו לי מצפן וסרגל והכינונו בעצמנו פלס מים. אני נתתי את ההוראות והייתי אחראי לבחירת כיוון המנהרה. יש לציין שבתחילת אפריל עבדו האנשים במנהרה מעל ומעבר לכוחותיהם. נשמעו קולות: "חופרים כבר חודשיים, ואין כל תועלת".

בדקנו את האדמה והתברר שלצד המנהרה נמצא בור גוויות. התעורר חשש שניתקל בגוויות אלה. אחדים התחילו להאשים אותי בכך שטעיתי בקביעת כיוון המנהרה.

הימים האחרונים היו ממש קריטיים: רק קבוצה קטנה נשארה נאמנה לי. נאלצתי לגלות התמדה ועקשנות. מה גדולות היו, אפוא, שמחתי וגאוותי, כאשר ב-9 באפריל נתקלתי בשורשים והרגשתי שהגענו לפתח המנהרה.

עכשיו התעוררה בכל חריפותה הבעיה: איך לארגן את היציאה? ידענו רק כי מסביב מוצבים משמרות גרמנים. מלבד זאת לא היה ידוע לנו דבר. לא היה לנו גם שמץ מושג של הימצאות פרטיזנים בסביבה זו.

זינגר הכיר את הסביבה. הוא אמר לי כי במרחק 14 ק"מ מפונאר, מתחיל השטח המיוער הגדול של רודקי, וכי יש שם נהר בקרבת מקום.

הגרמנים שמרו על פונאר בקפדנות רבה. יום אחד נרעדנו: איש אס. אס. שיכור כלוט איבד את דרכו ונכנס לתחומנו. השטורמפיהרר ירה בו במקום. איש לא היה צריך לחדור לסודה של פונאר.

החלטנו ללכת כולנו יחד בכיוון קבוע מראש. חילקנו את כל הכלואים לשמונה קבוצות, עשרה אנשים בכל אחת. לכל עשירייה היה מפקד, שהכיר את כל אנשי העשירייה שלו והדריך את אנשיו.

הבהרתי את המצב כך: היציאה אפשרית רק אם תישמר משמעת ברזל. אמרתי: "בחרו את המפקד כראות עיניכם, אני אמלא את הוראותיו ללא כל התנגדות".

הטילו עלי לערוך את הרשימות. איחדתי את שתי העשיריות הראשונות. כללתי בהן את האנשים, שעבדו יותר מכולם בכריית המנהרה ואשר יוכלו להביא בעתיד תועלת לפרטיזנים.

אנשי העשירייה הראשונה הלכו בסדר זה: 1 – דוגם, 2 – פרבר, 3 – קוסטיה פוטאנין, 4 – בייליץ, 5 – זיידל, 6 – פטיה זינין, 7 – אובסיצ'יק, 8 – מ. קלניצקי, 9 – שלמה גול, 10 – קנטורוביץ'.

ב-9 באפריל היה הכל מוכן. רציתי מאוד לצאת ב-12 באפריל. תאריך זה הוא בעל משמעות בחיי – זהו יום הולדתו של אחי. לצערי, ליל ה-12 באפריל היה ליל ירח; בעניין זה הסתייענו בעצתו של הרב. הוא אמר לאובסיצ'יק שליל ה-15 באפריל יהיה הלילה האפל ביותר באפריל.

ב-12 באפריל ירדנו, אני וביילץ, למנהרה. הייתה לנו צינורית נחושת קטנה, מסומנת כסרגל, ושוב נוכחנו לדעת כי עד פני האדמה נשארו עוד 10 ס"מ בלבד. ראינו כבר את הכוכבים, נשמנו את אווירו הרענן של אפריל, והדבר הוסיף לנו כוח. ראינו במו עינינו את השחרור הקרוב.

ב-15 באפריל עבדנו כל היום. באותו יום חבט גרמני אחד, המכונה בפיו "הקוף", חבטה חזקה על כתפי במקל, ללא כל סיבה.

ב-11 בערב כינסנו דוגים ואני את כולם.

ברשות העשירייה הראשונה היו שתי סכינים ושני בקבוקים מלאי תמצית חומץ. כל זה לקחנו מהגוויות. לפני היציאה אמרתי: "קחו בחשבון שבשום מקרה לא תהייה דרך חזרה. אם יגלו אותנו, יירו בנו. ואף-על-פי-כן: ללכת רק קדימה. מוטב למות במאבק".

התחלנו לזחול. דוגים הזיז את שכבת האדמה האחרונה, נשמנו כבר במלוא החזה. אכן, הלילה היה אפל מאוד, מסביב הייתה דממה מוחלטת. כאשר הכל היה מוכן, שחררנו, דוגים ואני, את האזיקים. שלחנו את וולף לתת אות שהכל מוכן, ו-20 האנשים הראשונים ירדו, אחד-אחד, אל תוך המנהרה. קוסטיה הסיר מכולם את האזיקים והאנשים התחילו לזחול. התחלנו לצאת מהמנהרה. צריך היה לשמור על שקט מוחלט, לא להפר את הסדר ואת השתיקה גם אם יישמעו יריות. מהבור שלנו צריך היה לזחול 200-250 מטר, ולהגיע ליער לא גדול. היה עלינו להגיע לחוטי התיל ולחתוך אותם במצבטים. במקום המיועד לחיתוך נתלו שתי סחבות לבנות, כדי לסמן את המעבר לבאים בתור. אני הייתי סבור שבליילה אחד אפשר ללכת 14 ק"מ. הראשון זחל דוגים, השני – אני. אני מחזיק ברגלו, אנו זוחלים החוצה ולפתע אני רואה שדוגים פונה ימינה. אני רואה שלשמאלנו, על רקע הרקיע, נראית צלילתו של הזקיף. זחלנו ימינה עוד כ-20-30 מטר, אך גם מצד זה נראה זקיף. הוא צועד לאט. שוב צריך לשנות כיוון. כאשר זחלתי על האדמה, חשתי משהו שמעולם לא חשתי בו בעבר: נשמתי בכל נקבוביות גופי.

הרגשתי כי עמלנו לא היה לשווא וצהלתי. לפתע נשמעה ירייה באוויר. נראה שנשבר ענף תחת ידו של מישהו. מייד עם הישמע הירייה הראשונה, התחילו לירות מכל הכיוונים. היבטתי לאחור: כל הנתיב שלנו היה מלא אנשים זוחלים. אחדים קפצו ורצו בכיוונים שונים. הגענו בזחילה לגדר התיל וחתכנו אותה. היריות נשמעו קרובות יותר.

כעבור שני ק"מ – הייתה שוב גדר תיל וחתכנו גם אותה; אני רואה שעל ידי נשארו חמישה אנשים בלבד. הגרמנים ירו במרגמה. זהו אות האזעקה לכל חיילי המוצב. פרצנו ליער, אך לא לקחנו בחשבון שבכל הצדדים הוצבו עמדות. ירו עלינו מכל הכיוונים. הגענו לנהר – והנה צרה חדשה, איש מחבריי לא ידע לשחות. נאלצתי להעביר אותם – כל אחד לחוד – דרך הנהר. הלכנו כל הלילה וביום הסתתרנו ביער.

את 14 הקילומטרים עשינו במשך שבוע. ב-22 באפריל כבר היינו בעובי היערות של רודקי, והגענו לכפר ז'יגאריני, ששכן בתוך היער. שאלתי את האיכרים שפגשתי: "יש גרמנים?" פתחו עיניים מופתעות ואמרו: "אין גרמנים ואין פולנים." ו"סובייקטים יש?" "זאת איני יודע, אדון". בערב פגשנו שלושה פרטיזנים, קצינים סובייטיים וביניהם סרן ווסילנקו. התחלתי לנשק אותו. הוא שאל: "מניין אתם?"

"מהעולם ההוא".

"וביתר דיוק?"

"מפונאר"

"מפונאר? בואו איתי"

אמרתי לו כי אני ממוסקבה. התברר כי גם הוא ממוסקבה. לפתע הופסקה שיחתנו, התחילו לירות. ירי חזק, אך החבר'ה שלנו אינם מסתתרים. סרן ווסילנקו שאל אותם בתמיהה: "מה איתכם, אינכם פוחדים למות?" הם ענו: "לא".

הביאו אותנו לבסיס של פרטיזנים, לצידו היו בסיסים של יחידות יהודיות "המוות לפשיזם" ו"אל הניצחון". ביחידות אלו היו רבים מחבריי מווילנה שהכרתים במרוצת נדודי. בן דודו של איציק דוגים, אבא קובנר, היה מפקדו של הגדוד "המוות לפשיזם".

הפרטיזנים היהודים ידעו היטב מה זה פונאר. איש לא יכול היה להאמין שיצאנו משם חיים, הדבר עשה עליהם רושם כביר. ממש קרעו אותנו לגזרים, שאלו על הכל ועל כולם. ניתנו הוראות לכ בסיסי הפרטיזנים להקביל את פניהם של הנמלטים. קבוצת סיירים פרטיזנים גילו באותו יום עוד חמישה אנשים מקבוצתנו. [14]

בור בגיא ההריגה בפונאר ובו עצמות ושרידי לבוש של נרצחים [25]

ציטטות מיומן העיתונאי הפולני סאקוביץ' שתיעד 835 ימי רצח בפונאר

עדות

אנו יכולים היום לעיין ביומן של העיתונאי סאקוביץ' הודות לשני אנשים: האחת, הינה ד"ר רחל מרגוליס שפיענחה את היומן. היא נולדה בוילנה שבפולין. הייתה פרטיזנית ביערות בלורוסיה ולאחר המלחמה שימשה מרצה באוניברסיטת וילנה. בסוף המלחמה נרצחו הוריה ואחיה על ידי הגרמנים, לאחר שנלקחו בבית החולים הצבאי הגרמני, שם עבד אביה שמואל כרופא מומחה. המשפחה נרצחה בפונאר ימים ספורים לפני שחרור העיר בידי הסובייטים. רחל שהצטרפה לפרטיזנים, חזרה לעיר עם השחרור.

לאחר השחרור פעלה להנצחת יהודי וילנה, הייתה סגן מנהל המחלקה היסטורית של המוזיאון הממלכתי היהודי בוילנה ועבדה שבועות ארוכים על פענוח היומנים של סאקוביץ'. היא אספה פתק לפתק שנכתב בכתב יד בלתי קריא, שדהה עם הזמן, והצליחה להעלות את הדברים על הכתב.

השני הוא דב ברגמן, שתירגם את היומן מפולנית לעברית וגם הוציא לאור את הספר. דב ברגמן נולד בוילנה שבפולין. עם פרוץ המלחמה היה בן 15. במשך ארבעת שנות הכיבוש הנאצי, היה שנתיים בגטו וילנה, שנתיים במחנה ריכוז.

באקציית ה"שיניים" הצהובים הובל עם אמו לפונאר, הצליח בדרך לברוח. נשלח למחנות ריכוז. השתחרר במחנה המוות ברגן-בלזן ב-1945. לאחר השחרור חזר לוילנה, אך לא מצא איש מבני משפחתו הענפה. אחיו יוסף שהיה בבריגדה הליטאית בצבא האדום נפל בקרב ליד העיר קורסק. דב חזר לפולין והתמסר לפעילות ציונית. הצטרף לתנועת נוער חלוצית "דרור" בהמשך היה חבר בוועדת העלייה של אוסטריה, שתפקידה היה להעביר יהודים מאוסטריה דרך הגבולות לאיטליה. בלילות ללא שינה תרגם דב את זוועות פונאר. פנה למספר מוסדות אשר טבעית היו אמורים להוציא את היומן החשוב הזה לאור, אך לא מצא אצלם היענות משום מה.

על הזוועות שקרו בפונאר בעת הטבח נודע תחילה מפיהם של מספר יהודים שהצליחו לברוח מתוך בור המוות כאשר הם נדחקו מתוך מאות הגויות שנורו באותו יום, לפעמים כבר לאחר ששפכו עליהם את הסיד שנהגו לפזר על הגויות. כמה מהבורחים הצליחו להגיע בחזרה לגיטו וילנה ושם סיפרו את אשר קרה להם. אך לאחר כיבוש וילנה בידי הסובייטים נמצא "יומנו" של הפולני קאז'ימיז' סאקוביץ' (Kazimierz Sakowicz), אשר גר בסמוך לאתר הרצח.

סאקוביץ', עיתונאי, אנטישמי בעצמו, התיידד עם כמה מהרוצחים, ורשם את אשר ראה [לא ברור לאיזו מטרה] על פיסות נייר, דפי מחברות, לוחות שנה ישנים וכו', לאחר מכן תחב את הרישומים לתוך בקבוקי לימונדה אותם קבר באדמה.

הוא רשם מדי יום ביומו את מה שראה עד אשר תפסו אותו ורצחו גם אותו. סאקוביץ', הינו עד הראיה שהיה קרוב ביותר לפעולות הרצח האכזריים, החל לרשום את רשימותיו ב-11.7.1941 כשבועיים לאחר שהחלו לרצוח את היהודים וסיים את הרישומים בנובמבר 1943, כשמונה חדשים לפני הרציחות האחרונות של הליטאים באתר זה. סאקוביץ' רשם, איפוא, את הרציחות שבוצעו באתר משך 835 ימים, כשנתיים וחצי. בין היתר, מספר סאקוביץ', באחת הרשימות שלו, איך היו יורים ביהודים. לפי, הרשימות פעלו הרוצחים הליטאים בחמש שיטות שונות:

א. את היהודים העבירו למקום אחד באתר. הורו להם לשכב עם הפנים לאדמה ומדי פעם הפרידו קבוצה קבוצה והביאו אותה לבור הקטל. אחר כך היכו את האנשים והתעללו בהם. לאחר מכן, הורו להם להתפשט. ליד הבור שמו לוח אשר שימש מעין מקפצה מעל הבור. כאשר הקרבן התקדם לאורך הלוח יר בו והוא נפל לתוך הבור.

ב. הוכנס שינוי בשיטה הראשונה: במקום לצעוד על הלוח אילצו את הקרבנות להיכנס לתוך הבור וירו בהם כאשר הם נמצאים בתוכו.

ג. כמו בשיטה השנייה אך במקום לירות בהם זרקו פנימה רימוני יד שהתפוצצו ורסקו אותם.

ד. לפי שיטה זו, היו מאלצים את היהודים להיכנס לתעלות כאשר הם עדיין לבושים, שם דורשים מהם להתפשט וכאשר התפשטו יורים בהם במכונות ירייה. באותה עת יושבים יתר היהודים על הכביש מבלי לדעת שבבוא תורם גם אותם ירצחו.

ה. בתקופה האחרונה, לאור הניסיון הרב שהרוצחים רכשו שם, הם היו מאלצים את הקרבנות להתפשט עוד במכוניות בהן הובאו ועירומים היו מעבירים אותם, אחד אחד, לבורות ושם היו יורים עליהם מלמעלה.

דב ברגמן מביא מבוא קצר לספר ובו מסופר על סאקוביץ' ועל היומן. וכך נכתב:

היומן האוטנטי והמצמרר הזה נכתב במשך שנתיים וחצי (835 יום) על ידי עיתונאי פולני בשם סאקוביץ', שהתגורר בבית הקרוב לאתר הרצח בפונאר שליד וילנה, והיה עד למעשי הרצח ההמוניים. הוא נכתב על דפים בודדים בגדלים שונים, חלקם דפי מחברות של תלמידים. כתיבת היומן החלה ב-11 ביולי 1941, שבועיים לאחר כניסת הגרמנים לוילנה, ונפסק בנובמבר 1943.

לאחר מכן נעלמו עקבותיו של סאקוביץ', שכלל הנראה, נרצח על ידי הגרמנים או אחרים, וגורלו לא נודע. היום נמצאת מצבה בבית הקברות לנוצרים ברוסה שבוילנה, הנושא את השם סאקוביץ'. ייתכן שמדובר באותו אדם.

סאקוביץ' כתב את היומן שלו מדי יום, תיעד בו את אשר ראו עיניו, והכניס את הדפים שכתב לתוך בקבוקים אותם טמן באדמה שליד מרפסת ביתו. הדפים המקוריים נמצאו לאחר המלחמה, והם שמורים עד היום בשני חלקים, בארכיון ובמוזיאון הממלכתי של ליטא.

היומן פוענח בעבודת נמלים ובאמצעים רבים של **ד"ר רחל מרגוליס**, פרטיזנית ומנהלת לשעבר של המחלקה ההיסטורית במוזיאון הממלכתי היהודי של ליטא שבוילנה, אשר בו

מתועדת שואת יהודי וילנה. מרגוליס, כיום עולה חדשה החיה ברחובות, מקדישה את כל מרצה וזמנה להנצחת קהילת וילנה.

היומן נכתב בפולנית ותורגם לעברית על ידי **דב ברגמן**, יליד וילנה, שבמשך ארבע שנות המלחמה בילה בגטו של וילנה ובמחנות ריכוז באסטוניה, פולין וגרמניה, והינו שריד יחיד מכל משפחתו, שנרצחה על ידי הנאצים.

היומן נכתב מדי יום, על ידי עד ראיה המתאר את שפלותם הרצחנית של הנאצים הגרמנים ובמיוחד של עוזריהם, הליטאים צמאי הדם. לכל פרק של מעשי רצח אותם מתאר סאקוביץ', הוסיף המתרגם הערות וכן את שם האקציות כפי שנקראו על ידי יהודי וילנה.

המסמך קשה לקריאה ומצמרר ביותר, והעובדה שנכתב על ידי פולני, ואפילו אנטישמי, מגבירה את האמינות שלו. התיאורים הקשים מעלים את השאלה, כיצד יכלו בני אנוש לרדת לדרגה כה נמוכה במעשיהם.

סאקוביץ', עיתונאי פולני, עבד בעיתון הפולני האנטישמי "סלובו", שעורכו הידוע לשימצה היה אנטישמי מאצקביץ'. הוא כתב את היומן במקצועיות רבה, תיאר את מעשי הרצח והזוועות שראה על כל פרטיהם, בטון יבש וענייני, ללא הבעת רגשות. הוא אולי לא נהנה ממה שראה, אך גם לא בכה יותר מדי על גורל הקורבנות, עובדה שמוסיפה ליומן נופך נוסף של אמינות. לעיתים הוא משתמש בביטויים אנטישמיים, בעיקר כשהוא מתייחס לקורבנות היהודים, וקורא להם בשמות גנאי האופייניים לפולנים האנטישמיים.

גם את הליטאים הוא שונא, אבל לא רק בגלל מעשי הרצח בהם השתתפו, אלא גם בגלל היריבות בת מאות שנים בין שני העמים, על הבעלות על וילנה, שהפולנים טוענים כי היא שייכת להם, בעוד הליטאים הפכו אותם לבירתם. את הליטאים מתאר סאקוביץ' כחיות טרף, בעוד שאת הגרמנים הוא מתאר כמתכננים ונותני הפקודות. הוא מצליח למצוא אצלם צדדים חיוביים, כגון העובדה שהם מספקים הגנה לאיכרים הפולנים מפני הפרטיזנים, שרובם יהודים. במקביל, אין הוא מגנה את הפולנים שמתעשרים מדם היהודים, מלשינים עליהם או סוחרים בבגדי הנרצחים.

באחד היומנים הוא מתלונן על כך שהגרמנים החרימו חדרים בבתי פולנים בפונאר, וכי בני הנוער נאלצים להפסיק את מסיבות הריקודים שהורגלו להם, בעוד שמעבר לגדר נרצחים עשרות אלפי יהודים. לא מפריע לו שבני הנוער רוקדים ושותים בעוד נשים וילדים מובלים מדי יום למותם. הוא רק מתלונן על כך שהנוכחות הגרמנית משתקת את החיים הסדירים ופוגעת בבני הנוער, שנאסר עליהם להשמיע מוסיקה רועשת, שככל הנראה, נועדה להשתית את קולות הירי וצעקות הקורבנות שעלו מהבורות.

לסאקוביץ' הייתה כנראה, גישה חופשית לבורות, הוא התיידד עם חלק מהרוצחים וניהל איתם שיחות. הם, שחשבו אותו לאחד משלהם, ענו על שאלותיו וסיפקו לו מידע רב ערך, מה שסייע לו מאוד בכתיבת היומן.

האם שימש סאקוביץ' מעין היסטוריון, יוספוס פלאביוס של השואה, שבא לספר את האירועים לדורות הבאים? קשה לומר. מה שברור הוא, שהוא שנא את היהודים לא פחות מכפי ששנא את הליטאים, וניסה לתאר אותם בדרכים השליליות ביותר. עבורו היהודים הם פחדנים, חסרי כבוד עצמי, וכאשר רוצחים אותם, הם מתחננים על חייהם ומנשקים את רגלי הרוצחים, בניגוד לפולנים, שאותם הוא מתאר כגיבורים, שיודעים למות בכבוד והולכים אליו באומץ רב. היהודים, הוא אומר, הם גם מלשינים ובוגדים, עובדה שהליטאים מנצלים כדי לגלות את מקומות המסתור שלהם, טענה שקרית לחלוטין, שכן איש לא ידע היכן מסתתרים יהודים אחרים.

היומן מתאר את מה שקרה בגיא ההריגה פונאר, שבו נרצחו יותר ממאה אלף בני אדם, שנורו למוות בבורות. כמעט כל יהודי וילנה והסביבה הובאו לשם ונרצחו, וכן יהודים מהולנד

ומארצות אחרות במערב. כן נרצחו שם שבויים רוסים, כמרים, פרופסורים ואנשי המחתרת הפולנית.

למרות שסאקוביץ' ידע על מעשי הרצח כבר מיומם הראשון, לא מצא לנכון להזהיר את יהודי וילנה על הצפוי להם, והסתפק בכתיבה על מה שראה.

סאקוביץ' התחיל לרשום את היומן ב-11 ביולי 1941, היום בו החלו מעשי הרצח של יהודים מוילנה. היהודים הראשונים נתפסו בעיר על ידי ליטאים ("חאפונס"), ונאמר להם שהם נלקחים לעבודה. בפועל, הובאו כולם לפונאר ונרצחו במקום. זמן רב האמינו יהודי העיר, שאלה שנלקחו באותו יום נמצאים במחנות עבודה. [15]

שנת 1941

11 ביולי. מזג האוויר די יפה, חמים בחוץ, עננים לבנים בשמים ורוח קלה נושבת. מכיוון היער נשמעות יריות. כנראה מדובר באימונים שכן יש ביער בסיס בדרך לכפר נובוסילקי. הירי החל בשעה ארבע אחר הצהריים ונמשך כשעתיים. אחר-כך נודע לי שיהודים רבים הובלו ליער על הגרודזינקה (הכביש לגרודנו), ואחר-כך ירו בהם. זה היה היום הראשון של הוצאות להורג. ההרגשה מדכאה. הירי נפסק סביב השעה שמונה בערב. לאחר מכן נשמעו יריות בודדות בלבד ולא צורות. נראה שהיו שם כ-200 אנשים. על הגרודזינקה ניצב משמר ליטאי, שבדק את כל העוברים ושבים.

שבת, 12 ביולי. רק היום נודע לנו מה קורה. מספרים שבשעה שלוש בערך הובאה ליער קבוצה של כ-300 יהודים. רובם אינטליגנטים, עם מזוודות בידיהם. רובם היו סוחרים שהיו לבושים בהידור. שעה לאחר מכן החלו היריות בצורות, בכל פעם ירו בקבוצה של עשרה אנשים. לפני כן הפשיטו אותם מהמעילים, הכובעים והנעליים, אבל השאירו להם את המכנסיים.

היריות נמשכו גם בימים הבאים: ה-13, 14, 15, 16, 18, ובשבת ה-19 ביולי. היורים הם "שאווליסים" ליטאים, רובם צעירים בני 17 עד 25. בבית של יוחניביץ' הוקם משמר צבאי, ששומר על אתר הרצח. בכל פעם הגיעה קבוצה של חמישה יהודים, קיבלה אתי חפירה מהשומרים והורו לה לכסות את הגופות של אלו שנרצחו אתמול. כך נמשך הדבר שבוע ימים. אחר-כך פורק המשמר מיחניביץ'. השאווליסים ושומרים ירו. מדי יום עצר המשמר שנמצא על הגרודזינקה את היהודים שחזרו מדרוסק לעיר, או את אלו שהגיעו מהעיר. לאחר מכן צירפו גם אותם לקבוצות שמיועדות ל"עבודה". בין היתר, צורפו אליהם שני צעירים וצעירה, שהיו בדרכם לוויילנה וצעדו בכביש. בשלושת הימים הבאים, ה-20, 21 ו-22 ביולי, היה שקט.

23 ביולי. יום יפה. כ-500 אנשים הובאו ליער. הם נורו עד שעות מאוחרות. שמענו צעקות, "אני לא קומוניסט", "מה אתם עושים". חלק התחילו לבכות. היריות נמשכו כל הלילה וגם למחרת בבוקר. הליטאים ירו בנמלטים ובפצועים וחסלו אותם. רוב היהודים שהיו שם הם מהאינטליגנציה. היו כמה שהצליחו לברוח עד יגילונובה, אבל הרוצחים השיגו אותם וירו בהם. כמה יהודים הצליחו לברוח לכביש גרודזינסקי.

החל מה-14 ביולי מפשיטים את היהודים מכל בגדיהם, והמסחר בבגדים פורח. מדי יום מגיעות עגלות מהכפר גורלה ונעצרות ליד המעבר (גרזינסקה). מקימים שם מרכז לסחר בבגדים. מכאן מוציאים את הבגדים של הנרצחים בשקים, ומוכרים אותם. המסחר פורח.

קונים חליפות במאה רובל, ומוצאים בתוכן עוד 500 רובל תפורים בפנים. השאוליסים ממלאים תרמילי גב בשעונים, כסף וחפצי ערך. מוכרים הכל, ומחליפים סחורה בסחורה. עבור בקבוק סקאיראוי (3/4 ליטר) מקבלים חליפה. יהודיות שעוברות בכביש שואלות, איפה העבודה?

הירי התחדש ב-23 ביולי ונמשך עד סוף החודש. רק ביום ראשון, ה-27 ביולי, הייתה הפסקה. במהלך יולי הרגו במשך 17 ימים כ-250 עד 300 אנשים ביום. אם ניקח בחשבון ממוצע של 275 איש ביום, רצחו באותו חודש 4,675 גברים, ואישה אחת שצורפה אליהם. מלבד זה הובילו לשם במכוניות עוד עשרות אנשים, כנראה פעילים קומוניסטים, כך שבחודש יולי נרצחו כ-5,000 בני אדם.

במקום הרצח חגות ציפורי טרף, ורק הירי מגרש אותן. פיוטר קיזיק משתולל. קיזיק התחנך במוסד הליטאי בזרצה של הכומר בילואוסקאס. אני יודע שהוא גנב. הוא גנב מבית הדפוס "רוח" שבפודברודז בו עבד.

1-2 באוגוסט. ביומיים האלה ירו בקבוצות שכל אחת מהן מנתה כ-300 איש. קיזיק מצא מקום אצל ורשקי. הוא סוחב בגדים לאחר השעה תשע בערב, כדי שאף אחד לא יראה אותו, ומאחר ואסור להסתובב, הוא עובר לידינו. שאלתי אותו אם הוא מוכר תפוחי אדמה בשק שהוא סוחב על גבו, אבל הוא לא ענה והמשיך ללכת לורשקי. קיזיק איים בפונאר על יהודים, כמו פונאסוב ושפירא. מפונאסוב שדד רדיו ועוד דברים, כפי ששמעתי. הוא עושה חיפושים על דעת עצמו, טוען שהוא מחפש נשק אבל לוקח את הבגדים. בשביל הגרמנים 300 יהודים זה 300 אויבי האנושות. בשביל הליטאים, 300 יהודים זה 300 זוגות נעליים, מכנסיים ובגדים.

בין ה-3 ל-5 באוגוסט לא ירו. ב-6 באוגוסט הגיעו כ-300 בני אדם, כולם עם חבילות בידיים. מאחוריהם נסעו עגלות עם מזוודות. הם הלכו לפונאר, "לעבודה".

למחרת, ב-7 באוגוסט ביום ראשון בבוקר, סביב השעה שמונה, שוב ירו. בתו של ביאלוסטוצקי מרחוב פרנציסקנים סיפרה לי שלקחו אותם בשבת ה-9 באוגוסט לכלא לוקישקי, וביום שני הביאו אותה לפונאר. לבת הייתה תעודה, אבל היה מאוחר מדי. רצחו אותם בין השעות תשעה ל-11 בבוקר, והתעודה הגיעה רק בשעה שלוש אחר הצהריים.

16 באוגוסט. קבוצה של כ-200 אנשים הגיעה לפונאר. בקבוצה הייתה אישה שלבשה שמלה כחולה עם נקודות לבנות, בגיל ביניים, מאוד רזה. זאת הייתה האישה הראשונה שהגיעה מווילנה. היו גם הרבה ילדים בני 12 עד 15, וזקנים שצריך היה לסחוב כי לא היו עגלות. עגלות היו רק בימים הראשונים. עכשיו כבר אין.

בין ה-17 ל-18 באוגוסט לא ירו. ב-19 באוגוסט הגיעה עוד קבוצה, הפעם היו שם שתי נשים, אחת בלונדינית, צעירה עם מראה אינטליגנטי מאוד. בסך הכל היו כמאה אנשים, ביניהם בני נוער רבים. כראימי אחד נתפס ברחוב. כשהיה כבר בתוך הבור פנה לגרמני שהיה שם ואמר שהוא לא יהודי. הגרמני שחרר אותו. האיש שתה מים אצל רדזינסקי וחזר לוילנה. נראה לי שהוא גר ברחוב קיובסקה.

יורים באנשים מאחור, בגב. כשיורד גשם או כשהשעה מאוחרת, זורקים רימונים או יורים במכוונות ירייה. אחד האנשים ברח בתחתונים עד לכפר דגין. רדפו אחריו וירו בו. הוא רץ לילדים שרעו פרות במרעה, והילדים ברחו ממנו. מספר מטרים מהם היה שדה של חיטה גבוהה.

בדרך כלל יורים בקבוצות של עשרה אנשים, ולמי שמבקש, קושרים את העיניים. אבל הקבוצה הבאה רואה איך יורים בקבוצה שלפניה. יש כאלה שלא מכסים להם את העיניים. הגויות לעתיד מסתובבות מעל הגויות שבבור.

ב-28 באוגוסט היכה יהודי אחד חייל גרמני בראשו עם בקבוק. הגרמני נפל ונלקח מהמקום. זה קרה לאחר שנלקחו מהנידון למוות כל חפצי הערך שלו.

מאז ה-22 באוגוסט לוקחים הגרמנים לעצמם את חפצי הערך ומשאירים לליטאים את הבגדים ושאר החפצים. באותו יום, יום שישי, לאחר כמה ימים של מזג אוויר סוער עם רוחות וגשמים, היה מזג אוויר יפה. בארבע אחר הצהריים יצא אוטובוס מספר 5401 לוילנה. כשעה מאוחר יותר, כתבתי והחבאתי את הכתוב בגינת ביתי. קיזיק חזר עם חבילה על הגב, שממנה ראיתי בגדים. הוא כבר לא מתבייש מאף אחד. הוא הולך עם ליטאי.

שבת, 23 באוגוסט. מזג האוויר נהדר. השעה 08.30 בבוקר. האוטובוס חזר מוילנה. הפעם היו בו כמה ליטאים, ונדמה לי שגם 12 יהודיות צעירות. האוטובוס פנה מהכביש ליער. שמעתי אנחות ובכי איום ונורא. אחרי רגע נשמע צורר וכמה יריות בודדות. אחרי זה השתרר שקט. בשעה 09.30 יצא האוטובוס, ללא הנשים, לכיוון וילנה.

ב-11 באוגוסט הגיעו במכונית פרטית שתי "גבירות" ליטאיות משועשעות, בחברת אדון, לטיול. הן באו לראות את ההוצאות להורג וליהנות. אחרי היריות ראיתי אותם חוזרים. לא ראיתי עצב על פניהם.

ביולי, באחד מימי הרצח, לקחו את היהודים לשדה ליד הכפר נובוסיולקי, לעשות התעמלות, כדי לעייף אותם.

ב-22 באוגוסט, בשעה 11:30 לפנות הצהריים, עבדתי עם אישתי בגינת הסלק. פתאום ראינו את קיזיק רץ בדרך לכיוון הכביש לגרודנו. אמרתי לאישתי שבטח שוב מובילים יהודים וקיזיק רץ ל"עבודה" בחליפה חדשה. עקבתי אחריו וראיתי שמובילים כמאה אנשים, ביניהם שבע נשים, אחת מהן צעירה ונאה מאוד. אחרי 20 דקות נשמעו צורות. לצריפון הגיעה עוזרת הבית של משפחת שפירא מהמנסרה, וסיפרה שאתמול לקחו מהרחוב את הבן סיומה שפירא, תלמיד הכיתה האחרונה של הגימנסיה הפולנית, בן 18, בזמן שהלך לעבודה.

ב-2 בספטמבר הובאו לפונאר עוד כ-2,000 יהודים, ביניהם הרבה נשים וילדים.

ב-8 בספטמבר סנסציה: ערכו חיפוש בדירתו של קיזיק בפונאר ואסרו אותו.

ב-12 בספטמבר שוב ירו בכ-2,000 אנשים.

ב-17 בספטמבר הובילו בין היהודים גם את קיזיק ואיכר נוסף מחזבייץ', שנתפס ליד הגדר כשהוא מנסה לגנוב בגדים. שניהם חויבו ללבוש את הבגדים שגנבו, עם מגן דוד צהוב עליהם. קיזיק היה בשורה הראשונה של הנרצחים והוצא להורג. מסתבר שלקח מיהודים שעונים שהיו מיועדים למישהו אחר, אבל לא לשאוליסים.

במהלך ספטמבר היו הוצאות להורג בימים 2, 3, 16, 21, 25 ו-27.

הערות דב ברגמן:

כל האקציה של תחילת ספטמבר 1941 היו של יהודים שנלקחו בדרך לגטו ומסמטת ליצקה. הקבוצות באו מכלא לוקישקי, מלבד 5,000 הנרצחים מהפרובוקציה.

ביום חמישי ה-16 באוקטובר היה מזג אוויר קר מאוד, בשל גל קור שהחל יומיים קודם. ארבע יהודיות ברחו דרך דגיניה.

ב-21 באוקטובר גורשו כ-1,000 יהודים, כולל נשים וילדים קטנים. מאחר והיה קר מאוד, רק הילדים הורשו להישאר בבגדים, ללא מעילים, ולחכות למותם בנעליים ובבגדים.

25 באוקטובר. שבת איומה. סביב שמונה וחצי בבוקר ראינו בכביש ליד הכנסייה תהלוכה ארוכה של יהודים. לאחר שהתקרבותי ראיתי שכולם נשים, צעירות וזקנות, עם ילדים בעגלות ותינוקות על הידיים, חלקם ישנים בשקט. מזג האוויר היה יפה. לפתע שמענו יריות מהיער. ירו בנשים ובילדים שהובאו באותו בוקר במשאיות מכלא לוקישקי. היו כנראה הרבה פצועים. חלק מהם ניסו לברוח, וכל הלילה שמענו יריות. מספרים שאיכר אחד בא עם וודקה תוצרת בית (סמוגון) והציע לליטאים להחליף אותה בבגדי יהודים. עבור הבקבוק נתנו לו שק מלא, שהיה כבד מאוד. האיכר הסקרן ביקש לדעת במה זכה, וכשהגיע ליער הקרוב פתח את השק ומצא מתחת לבגדים יהודי מת. הוא הסתיר אותו בין השיחים והליטאים שמכרו לו את הבגדים אמרו לו להסתלק משם במהירות. איכרים שעברו במקום וראו שהאיכר מסתיר משהו, ניגשו ומצאו את גופת היהודי.

כשהמשאיות שהביאו את היהודים חזרו מהיער, החיילים הליטאים שישבו בתוכן התחלקו ביניהם בבגדים. איך היה להם זמן לעשות זאת? ליד הצריפון של הרכבת היו ינקובסקי, ויסוצקי ואחרים. שליגמילך לא עמד בזה, עצביו התרופפו והוא ברח. כאשר התקרב ראש התהלוכה למעבר, השעה הייתה כבר 8.52. כאשר נגמר הכל הייתה השעה 9.17! האנשים הלכו לאט, ואפשר היה לראות על פניהם את העייפות. היריות מהיער לא נפסקו כל אותו זמן.

הקורבנות התחילו לגלות אי שקט. אחד מהם פנה לויסוצקי שעמד ליד הצריפון, ושאל אותו "איזה מקום זה?" למרות שידע שהעונש על שיחה כזאת יכול להיות מוות מידי (הם יכלו לירות באנשים במקום. ב-16 באוקטובר ירו במישהו שענה לשאלתה של אישה ואמר לה שזה פונאר, הוא ענה לה ואמר שהיא בפונאר. האנשים בשיירה התחילו לבכות והיהודיות ניסו לסגת לאחור. לפקודת הקצינים (היו שם 12 קצינים, שישה מהם צעדו בראש עם הסרן), התחילו החיילים להכות ביהודים בקתות הרובים. אחת היהודיות אמרה לחייל, "נתתי לך את כל רכושי וכספי, ואדני הבטיח לשחרר אותי עם הילד. עכשיו אתה מוביל אותי למוות". החייל צחק.

יהודיה אחרת, בת 19 או 20, במעיל אפור עם צווארון פרווה, נשאה ילד כבן שלוש ונראתה אלגנטית מאוד. היא נפלה על האדמה, נישקה את המגפיים המזוהמים מבוץ של הקצין הזוטר והתחננה על חייה. כדי להשתחרר ממנה, בעט הקצין בלסתה עם קצת המגף שלו. העור שלה נקרע ודמה התערבב עם הבוץ. הוא משך את רגלו מידי האישה, ששכבה שם והתחננה על חייה. חייל שני היכה אותה בקת הרובה, והיא אחזה בקת ונישקה אותה כשהיא שוכבת על הכביש לפני הכניסה לאתר הרצח. החייל תפס את הילד הבוכה, טלטל אותו באוויר וזרק אותו כמו בול עץ מעבר לגדרות התיל. אחר-כך הרים את הרובה כדי לירות בילד. היהודייה קמה ממקומה ורצה לעבר הגדר, כשהיא מגוננת בגופה על הילד. זה בדיוק מה שהם רצו. היריות נמשכו עד חמש אחר-הצהריים. יהודיה אחרת, ששמעה את היריות, ניסתה לברוח אבל נתפסה ונרצחה במכות על הכביש.

30 באוקטובר. מזג האוויר נהדר. שמש זורחת בשמים. בבוקר הגיעו ארבע משאיות מלאות חיילים ליטאים וקצינים, ואחריהן ארבע מכוניות שם נשים זקנות וילדים. ואז התחילו היריות. בשעה עשר, ליד הכנסייה, אפשר היה לראות תהלוכה ארוכה מאוד. חלק מהאנשים ניסו לברוח כשצעדו על כביש גרודזנסקי. אינני יודע מי מהם הצליח.

בראש התהלכה צעדו הנשים, ומאחור הגברים. השמירה על הנשים הייתה רופפת, אבל על הגברים שמרה רשת צפופה של חיילים ליטאים. ההוצאה להורג התקיימה בשלושה מקומות ושמענו צורות ויריות. ב-7.30 בערב שמענו שוב ירי בלתי פוסק. בזמן האחרון שומעים הרבה יריות בשעות הערב. מסתבר שהפצועים מנסים לברוח כשמגיע הלילה, חלקם מצליח אם יש להם עוד כוח. הפצועים קשה או אלה שחלשים יותר, נתפסים ונרצחים.

בתשע בערב עדיין נמשכו היריות במספר מקומות. אפשר היה לשמוע אותן היטב, בקצב מוגבר, כשהן מתקרבות ומתרחקות לסירוגין. כאילו יורים תוך כדי ריצה. שמעתי על יהודיה אחת שעברה את השער, הבינה אן מובילים אותה, והתחילה לשכנע את בנה בן השלוש שיברח. הילד ניצל הזדמנות שלא ראו אותו והתחיל לרוץ. קצין ליטאי שהבחין בו צעק לו לעצור. הילד נעצר, הקצין רץ אליו והרג אותו. האם קפצה לעברו, אבל החייל דקר אותה בכידון. שאר היהודים סחבו אותה לעבר הבור.

ב-1 בנובמבר ירו ביהודים ויהודיות עם ילדים. באותו יום רצחו הליטאים ארבע משאיות של יהודים. הם היו במדים. ב-6 בנובמבר שוב הובילו יהודים ויהודיות.

ב-17 בנובמבר הגיעו ארבע משאיות, כולן עם גברים. הנידונים למוות החלו לרוץ ביער והחיילים ערכו אחריהם מצוד. שמענו ירי בודד מכל עברי היער. הצייד נמשך כשעתיים, ולאחר מכן השתרר שקט.

ב-19 בנובמבר הובאו 200 נשים וילדים. היה קר מאוד. לחיילים חסרו כדורים והם הלכו להתחמם בצריפון. אחר-כך, במקום להשתמש בכדורים, לקחו את הילדים מהאמהות וחיסלו אותם בקתות הרובים. כבר בעבר היו מקרים שלא טרחו לירות בכל ילד, ופשוט השליכו אותם לבור.

ב-21 בנובמבר. שוב הגיעו נשים עם ילדים ומעט גברים. כל הזמן נשמעו יריות. בסוף היום יצא מהאתר שאוליס עם רובה, ובדרך התחיל למכור בגדי נשים, מעילים, שמלות ונעליים. אחרוני המעילים, כחול וחום, נמכר ב-120 רובל, בתוספת זוג נעלי חורף. כאשר אחד האיכרים (ואצלב טנקום מסטארי מינדזיץ') שאל האם יהיו עוד חפצים, ענה לו השאוליס, "חכה, אני אבחר יהודיה לפי המידה שלך". האיכר ואשתו נבהלו, ולאחר שהשאוליס נסע משם, ברחו מהמקום. כשחזר השאוליס למקום, כעס שלא מצא את האיכרים אחרי בחר יהודיה שתורה למות עוד לא הגיע, בדיוק במידה המתאימה לאיכרה, הרג אותה ולקח את המעיל שלה.

ב-1 בנובמבר רצחו ליטאים קתוליים, יראי שמים, ארבע משאיות מלאות ביהודים. הפעם לבשו מדי צבא. ה-1 בנובמבר חל בשבת, חג כל הקדושים. זה לא הפריע להם לרצוח.

הערת דב ברגמן:

חיסול הגטו השני באקציה הגדולה התבצע בשני שלבים, במהלכם נרצחו 11 אלף יהודים. בין ה-3 ל-21 באוקטובר הובלו חלק מהמפונים לפונאר והשאר נשלחו לכלא לוקישקי, משם נשלחו גם הם לפונאר. [16]

* * * * *

18 בדצמבר. הביאו מכונית אחת וירו שש יריות.

איך ירו ביהודים.

את היהודים גירשו למקום אחד באתר. אמרו להם לשכב עם הפנים לאדמה, ובכל פעם הפרידו קבוצה אחרת והביאו אותה לבור. אחר-כך היכו את האנשים והתעללו בהם, והורו להם להתפשט. תחילה הכינו לוח ששימש מעין מקפצה מעל הבור. כשהקורבן התקדם לאורך הלוח, ירו בו והוא נפל פנימה. לאחר מכן שינו את השיטה: הבריון את האנשים לתוך הבור וירו בהם כשהם בתוכו.

שיטה שלישית היא לגרש את האנשים לתוך הבור ואז להשליך עליהם רימוני יד. שיטה רביעית היא רצח בתעלות. במהלך הירי מגרשים את היהודים הלבושים לתעלות, שם דורשים מהם להתפשט ואז יורים בהם במכונת ירייה. באותו זמן יושבים על הכביש שאר היהודים, שאינם יודעים שבקרוב ירצחו גם אותם. 2 בדצמבר. הובאו גברים, כולם באזיקים, קשורים אחד לשני.

שנת 1943

יום חמישי, 28 בינואר. שלוש מכוניות הגיעו מכיוון הכביש האסטרטגי. האסירים, שהובאו מבית הסוהר, היו רובם גברים, אבל גם כמה נשים, ביניהן יהודיות. הם נראו עייפים מאוד ונורו על ידי ליטאים ושני גרמנים. למרת מכר ינקובסקי מגפי שברו, כולן במידות גדולות. הוא טען שהמגפיים שלו והן קטנות עליו. אני לא כל-כך מאמין, כי המגפיים היו גדולות ונראו במצב טוב. הסוליות היו חדשות. איך זה שלא היו צרות מדי קודם לכן? אין לי ספק שאלו מגפיים של אחד הקורבנות.

שלג יורד ללא הפסקה, כאילו לפצות על כך שהחורף איחר לבוא. השלג נערם, והוא עמוק מאוד. הליטאים שודדים אנשים בדרכים.

יום חמישי, 4 בפברואר. הגיעו שתי משאיות עם בולשביקים (רוסים) שנשאו אתים וניקו את השלג בין הכביש האסטרטגי לאתר. הגיעו אלי ידיעות על מאסר אנשים בכפר ועל תפיסת סובייטים שהסתתרו שם. ב-18 בינואר תפסו בבובשישקי את סמיון ואסרו את טרוסביצ'ובה, שבביתה הסתתר סמיון מאחורי התנור. בסטארה מאסלה אסור תשעה אנשים, רובם ממשפחת יורגלביץ', מפני שהסתירו את ז'יטקביץ', שוטר סובייטי לשעבר, שהתחבר לכנופיה והליטאים חיפשו אותו זמן רב. נראה שמתקרבים חיסולים נוספים.

רדיו לונדון המסתמך על מידע שהגיע משטוקהולם, דיווח שהקרדינל של קובנו גינה את מעשי הרצח שמבצעים הליטאים ביהודים ופולנים, וכי הוא אוסר על כך. אני לא מאמין. מדוע לא גינה את מעשיהם עד כה? מדוע לא אמר דבר כאשר רצחו כמרים, אסרו את הקרדינל הראשי, התעללו ורצחו פולנים? מדוע רק עכשיו, כשלגרמנים נגרמות אבידות קשות בטיפולו שבלוב (על הצד השני של המסמך) בסטלינגרד, ברוסטוב ובקורסק? חרקוב נפלה, הגרמנים נמצאים במצור בקווקז, מצבים בקרים לא יותר טוב, אז עכשיו הוא מצא לו זמן לגנות את מעשי הרצח. עכשיו, כשהוא יודע שהמפלה קרובה, גם של הגרמנים וגם של הליטאים, הוא מנסה לנקות את מצפונו. אבל עד עכשיו מעשי הרצח לא הפריעו לו והוא לא אסר אותם. היה לו נוח שהכמרים הפולנים נרצחו כי כך ניקו את הכנסיות מפולנים.

הערת דב ברגמן:

סאקוביץ' כאב כאבם של כמה מאות פולנים שנרצחו, ולא מתייחס כלל לרצח 70 אלף יהודים בפונאר. [17]

שבת, 27 במרץ. בשעה 11 הופיעו שתי מכוניות: מכונית פרטית ומשאית. שמעתי ירי מרובים, כלומר שהיורים הם הליטאים. רק המשאית חזרה. סימן שיביאו קבוצה נוספת. הייתה הפסקה בירי ואחר כך נשמעו עוד שלוש יריות. כנראה שחיסלו שלושה פצועים. שוב הגיעה משאית ושוב נשמעו יריות של רובים. שתי המכוניות עזבו את האתר והשתרר שקט. שני ליטאים יצאו לכביש ודיברו עם ינקובסקי. למחרת, בצריפון של ינקובסקי, נודע לי שהנרצחים היו יהודים, כולם נשים וילדים.

עוד על יום הדין ב-15 באפריל, שעליו כתבתי ב-5 במאי.

מסתבר שמעל הגשר (הכביש האסטרטגי) היו בחדר המשמר, בין היתר, שאוליס קיביליס שמוצאו מיביה ועל מצפוני ניסיון לרצוח ארבעה יהודים, שרק בנס הצליחו לברוח ... למרות השלג והקור. הוא קפץ אחריהם עם רובה ביד, יחף ולבוש בתחתונים בלבד, השיג אותם וירה בהם ליד לודבינובו. אחר כך אסר על האיכרים לגשת אליהם לפני שיחזור. הוא רץ, התלבש וחזר, הפשיט את היהודים מבגדיהם ובדק היטב את הכיסים. בעזרת פטיש קטן שהביא איתו, שבר לנרצחים את שיני הזהב. כאשר גמר את העבודה, ראה את עו"ד סיקורסקי שהלך מוואקה לנדורסובה לפונאר, בדק לו את התעודות, קרע אותן לגזרים וציווה עליו ללכת לעבר השיחים. סיקורסקי צעד כמה צעדים, והוא ירה בגבו והרג אותו לעיני האיכרים. אחר כך לקח ממנו את התיק, והאיכרים, תמורת הנעליים, הצטוו לקבור אותו. על הרצח הזה נודע לנו מאישתו של הנרצח ומעדים בכפר. מספר ימים לאחר מכן, בלילה, היכה זאיונצ'קובסקי מלודיונובו את קיביליס בגלגל והרג אותו. המתנקש לא נתפס. ביום חמישי, וכבר כתבתי על זה, כיסו רק בור אחד. נראה שהבור השני היה נחוץ. את כיסוי הבור ביצעו יהודים בהשגחת ליטאים.

יום הדין

ב-25, 26 ו-27 במרץ ביקרו אנשי גסטאפו בפונאר. היינו מבוהלים. הם שאלו כמה קרונות משא ניתן להעלות על הפסים הרזרביים. אנחנו חושדים שזאת הטעייה, על מנת להסתיר את המטרה האמיתית של ביקורם.

יום ראשון, ה-4 באפריל. בשעה חמש אחר הצהריים הגיעו בארבע משאיות שוטרים ליטאים מוילנה, כשהם לבושים במדים מתקופת הנשיאות הליטאית שלפני הכיבוש – מעילים כחולים או ירוקים, וכובעים עם סרטים אדומים. חלקם לבשו מעילים שחורים וכובעי סירה, מדים גרמנים ומסדים של הגסטאפו. הם הביאו שני ארגזי וודקה. באחת המכוניות ישבו אנשי גסטאפו גרמנים, ביניהם הרוצח הראשי במשקפיים. הם יצרו אווירה של בהלה וניהלו שיחות חשודות. חלקם עזבו את פונאר לקראת הלילה. חלקם המשיכו לבדוק את האתר ואת הבור הקרוב ובדקו את המתקן. באתר הסתובבו גם ליטאים וקציני משטרה רבים. הליטאים השתדלו להסתלק מפונאר במהירות וניסו לקשור שיחות עם תושבי המקום, אבל כולם ענו להם שהם לא מבינים את שפתם. בסוף נפוצה שמועה שבקרוב יגיעו לכאן יהודים, ברכבות שייסעו על הפסים הרזרביים, ויירצחו.

היה חושך ואני עמדתי ליד הפישפש. שמעתי קטר מתקרב. הוא התחבר לקרונות המשא הריקים שעמדו על הפסים הרזרביים כבר זמן רב, ויצא ללאנדבורבו. אחר כך השתרר שקט. אחרי כמה זמן הגיעה רכבת מוילנה ועברה את פונאר. אחריה הגיעה עוד רכבת ונשארה בפונאר. שמענו את קולות תמרוני הרכבת. השוטרים הבעירו אש ואחר כך היה שקט. אחרי חצות הלכנו לישון.

למחרת התעוררתי מוקדם מאוד. השעה הייתה 05:20 בבוקר והיה כבר אור. סביב השעה שש הגיעו מכוניות עם אנשי גסטאפו, פתחו ארבעה קרונות וציוו על היהודים שהיו שם לרדת, ללא המטען. סביבם הייתה שרשרת הדוקה של ליטאים ואנשי גסטאפו. היהודים סודרו בשורות של חמישה עד שישה אנשים והורו להם לצעוד. הם נראו עצבניים, אבל התחילו ללכת. ברגע שעברו את השער וראו מרחוק את הבורות, הבינו מה מחכה להם. הצעירים והנשים התחילו לברוח. הרוצחים פתחו באש. חמישה יהודים נתקעו בגדר התיל. גרמני ומספר שוטרים רדפו אחריהם כשהם יורים עליהם אש צפופה. שלושה נהרגו, אבל שניים הצליחו לעבור דרך חור בגדר. אחד מהם נורה ונפל. השני ברח ליער, התחיל לצלוע ונפל ליד עץ. שאר הנשים והילדים המשיכו ללכת. הקבוצה נעצרה מול הבור הראשון. מחצית מהאנשים המשיכו ללכת. חלק מהם, שהגיעו למקום בו היער צפוף, היו אמיצים וברחו.

לקבוצה שנשארה ליד הבור הורו להתפשט. נשמעו בכי וצעקות, אנשים התחננו בפני הליטאים והגרמנים על חייהם ונפלו לרגליהם, אך הם בעטו בהם וירו בהם כשהם על האדמה תחת רגליהם. כשהגיעו למרחק של עשרה מטרים מהבור, היכו אותם והם התפשטו. אלה שלבשו בגדים מרופטים לא התבקשו להתפשט. דחפו אותם לבור ומייד התחילו הליטאים לירות בהם. גבר אחד, שכבר התפשט מרוב בגדיו, הצטווה לסחוב לבור אישה מעולפת. כאשר הפיל אותה לבור והסתובב, נורה בראשו ונפל. מוחו ניתז מסביב. הליטאים לא הפסיקו להכות בקורבנות. חמישה אנשים, אישה ושלוש ילדות, הועמדו על קצה הבור עם הרגליים לעברו, וליטאי אחד ירה בכולם מקרוב. כולם נעלמו בבור. אחריהם הובאו עוד כמה עשרות, שהוכו בקתות של רובים, נדחפו לתוך הבור והליטאים ירו בהם מלמעלה למטה. הליטאים ירו ללא הפסקה ורצחו את המחצית השנייה של הקבוצה. על קצה הבור העמידו שעה-שמונה גברים ונשים, וירו בהם מאחורי הגב מקרוב, כשהאקדח מכוון לראשיהם, לפי הסדר. האנשים נפלו לתוך הבור אחד אחרי השני.

לאחר שחוסלה הקבוצה הראשונה, צעד חלק מהליטאים לרכבת להביא קורבנות נוספים. ליד הבור נשארו לעמוד שלושה גברים בלבניהם, כשבגדיהם פזורים מסביב. אחד השוטרים ניצל את הרגע שאף אחד לא שם לב, וזרק לתוך השיחים את הבגדים. גרמני שהיה שם ציווה על שלושת היהודים לרוץ לעבר ערימת הבגדים. ראינו איך הם נושאים לתוך הבור את הנשים וחוזרים על כך שוב ושוב. בסוף קפצו בעצמם לתוך הבור, נשמעו שלוש יריות וזהו.

אבל לא, זה לא הסוף. הליטאים אספו את הבגדים בערימה אחת גדולה. **פתאום הוציא ליטאי מתוך ערימת הבגדים ילד קטן, השליך אותו לבור ואחריו עוד ילד ועוד ילד.** כולם הושלכו לבור. אחד הליטאים נעמד מעל הבור וירה פנימה, כנראה על אותם ילדים. מה זה? כנראה שהאמהות ניסו להציל בדרך זו את ילדיהן, ולהסתיר אותם מתחת לבגדים. הן האמינו שכך הילדים יינצלו, כאשר יסלקו משם את הבגדים. אבל לא זה מה שקרה.

עכשיו הגיעה לבור קבוצה שנייה, של גברים ונשים לבושים. הם נדחפו לתוך הבור והליטאים ירו בהם מלמעלה. שבע נשים שהועמדו למעלה כשהן לבושות רק בלבנים, נורו. מהצד השני של הבור הועמדו עשרה גברים ונשים וגם הם נורו. במגרש נשארו רק ארבעה גברים בלבנים. הם הצטוו לסדר את הבגדים בערימה ומצאו שם תינוק. הליטאי ציווה על אחד מהם להשליך אותו לבור. היהודי נשא את התינוק, וברגע מסויים התחיל לברוח איתו לעבר היער. הליטאים רדפו אחריו וירו, אך היהודי נעלם. האם הצליח להימלט? שלושת היהודים הנותרים ועוד שני שוטרים החלו ללכת ליער.

ממש באותם רגעים הופיעה קבוצה שלישית. שוב הכל חזר על עצמו. הפשיטו אותם וירו בהם. אישה אחת ירקה לגרמני בפרצוף (ראיתי זאת היטב) וליטאי שעמד שם היכה אותה בקת הרובה. האישה נפלה, ולפקודת הגרמני הושלכה על ידי שני יהודים לבור, בלי שירו בה.

בינתיים יצאו מהיער שלושה שוטרים והיהודים, שניים מהם סחבו גבר והשלישי את התינוק. כולם הלכו לבור. נשמעו שלוש יריות. שוב הגיעו לבור כ-40 עד 50 אנשים, שוב ירו בהם מלמעלה. גבר אחד גילה התנגדות, צעק, הצביע על הילדים, אבל ירו בו והוא נפל.

דף ממחברת

אישה אחת קמה, הלכה והתיישבה לבדה על סף הבור. אחריה רצה ילדה בסוודר אדום וצעקה, "מאמע" והתיישבה לידה. הגרמני הורה לארבעה אנשים נוספים להתיישב שם. במרחק של שניים-שלושה מטרים, ואחר כך עבר וירה לכל אחד מהם בראשו.

עוד כמה עשרות יהודים הגיעו לבור. ארבעה גברים לבושים בלבנים נשארו בצד. הליטאים שוב ירו עד שהרגו את כולם. גרמני אמר משהו לארבעת היהודים, הם נכנסו לבור אך לא ירו בהם. הגרמני נתן להם סימנים בידיים והדליק מקטרת. היהודים היו עסוקים במשהו בפנים. אולי סידרו את הגוויות, יישרו ערימות. בסוף נתן הגרמני פקודה לליטאים ונשמעו ארבע יריות.

עכשיו הגיעה קבוצה רביעית ונרצחה באותו סדר, ואחרי העוד שבע קבוצות, סך הכל 11 קבוצות. בשעה 11 השתרר שקט. האם זה הכל? כן, הקרונות התרוקנו והקטר גרר אותם מחוץ לתחנה. כל רכושם של הנרצחים הוצא מהקרונות – ערימה ענקית של כריות, מזרונים, עגלות ילדים, סלים, מזוודות, כלי מטבח, המון שקים עם תפוחי אדמה, כיכרות לחם, בגדים. הכל נערם בערימה גדולה.

אחר כך התברר שבאותו יום, משעה שבע בערב עד 11 בלילה, נרצחו כל היהודים שהובאו לשם ב-49 קרונות. זה היה המטען של רכבת המשא הראשונה. כך, תוך פחות מארבע שעות, נרצחו 2,500 אנשים, ובעצם יותר. כמה מהם, כ-50 אנשים הצליחו לברוח. השיעור הנמוך של הבורחים נובע מכך שרק בודדים ניסו לברוח, ולא כל הקבוצה ביחד. כאשר הובילו למשל 300 אנשים, רק ארבעה או חמישה ניסו לברוח. על כל קבוצה כזו שמרו כ-50 ליטאים, והבורחים נרצחו ללא מאמץ מיוחד, בעיקר משום שרבים מהם, בגל פחד ועצבנות, עשו שגיאות רבות, רצו בשטח פתוח במקום לחכות ולברוח כשהיו קרובים ליער. אבל כל זה עוד לא הסוף.

עכשיו הגיעה לתחנה רכבת נוספת עם קורבנות. החדשים הבינו מייד לאן הביאו אותם, ומה מחכה להם כאן. הבריחה שלהם כבר הייתה מתוכננת טוב יותר והיו לה תוצאות מוצלחות יותר מאשר ברכבת הראשונה. כאשר נפתחו הדלתות הקרובות והורידו אותם למסילה, סידרו אותם בקבוצות ומייד החלו, כמעט כולם, לברוח לכל הכיוונים. כך נוצר אי סדר גדול, נשמעו יריות וצעקות, של הבורחים והרודפים. רובם רצו דרך המסילה לכיוון רחוב לנובוסיוולקי, וחלק רץ לעבר הכביש. הליטאים ירו, אחד השוטרים נפגע מהירי ונלקח משם במכונית. שוטר אחר ירה לעבר יהודי ופגע בחברו, שהיה בתווך.

יהודיה בסוודר אדום ברח, ואחריה ילדה. היא כבר עברה את האזור המסוכן, השטח הפתוח ליד התחנה, ופנתה לסמטה. ברגע זה שמעה ירייה ואחריה צעקה של ילדה, "מאמע, מאמע". האם הסתובבה ונתקלה בשוטר, שירה בה והיא נפלה ומתה במקום. רוב הבורחים פנו לכיוון נוביסיוולק. ברחוב שכבו הרבה הרוגים. אבל רבים הצליחו לברוח ... זקנים ונשים. הם הוכו ליד הבורות. אישה במעיל שחור וארוך צעקה משהו בבכי לגרמני, ואז הגיע מאחוריה ליטאי וירה בה ממרחק של כשני מטרים. היא נפלה מייד.

דף ממחברת

היהודים שהתפשטו לאט ובכבדות הוכו על ידי הליטאים במקלות בראשיהם. אנשים חיפשו מפלט ורצו לתוך הבור. היריות היו רבות. אישה אחת, מרוחה כולה בדם ולבושה לבנים

בלבד, צעקה וזחלה מחוץ לבור, אבל נדקרה על ידי ליטאי באמצעות כידון. היא נפלה וחבר שולו חיסל אותה בירייה מטווח קצר. את כל השאר, כ-20 אנשים, הושיבו בקצה הבור ושמו עליהם מכל הכיוונים. ראיתי ילדים, כולם לבושים בלבנים, וכולם נורו. מהשער הגיעו עוד כ-400 אנשים, תחת שמירה כבדה.

הליטאים למדו לקחת מהקבוצות הקודמות ועכשיו שמו עליהם היטב. לפני הבור השכיבו את כולם עם פניהם לאדמה. סיפרו אותם, הקימו כמה עשרות והובילו אותם לבור. האנשים דיברו ביניהם, והליטאי אמר להם להתפשט. ליטאי אחר החל להכות ללא רחמים אישה שעמדה עם תינוק בידיה ושתי ילדות קטנות אחזו בשמלתה. נשמעה ירייה והיהודי נפל לרגלי האישה. הליטאי חטף את התינוק מידי אמו וזרק אותו לתוך הבור. האישה, מטורפת מצער וכאב, רצה אחרי התינוק לבור, ואיתה שתי בנותיה הקטנות. ואז נשמעו שלוש יריות.

הזוועה נמשכה. הליטאים הפשיטו מבגדיהם את כל אנשי הקבוצה, נשים, גברים וילדים, פקדו עליהם לרוץ לבור וירו בהם. שוב הקימו מחצית מהשוכבים על האדמה, צעקו עליהם לרוץ מהר-מהר, הפשיטו אותם ליד הבור וירו. חמש נשים יהודיות עם ילדיהן בידיהם התיישבו ליד הבור. אחת מהן, בלונדינית לבושה בלבנים אפורים, הסתירה את ראשו של בנה בידה מפני הכדורים. נשמעו יריות. שלושה יהודים שלא נורו סחבו את האישה לבור. כנראה שמתה. האנשים חזרו וסחבו עוד אישה לבור, ואחריה גבר. אחר כך פקד עליהם הליטאי לשכב על האדמה כשפניהם למטה.

אחרי הקבוצה התרוממו ממקומם. שתי נשים נשארו לשכב, והליטאי בעט בהן ברגלו, אך הן לא קמו. יהודים אחרים סחבו אותן וכולן הופשטו מבגדיהן. נשמעו יריות. שלושת היהודים שוב קמו ממקומם, ניקו את המגרש ונרצחו. מבין ערימת הבגדים שלפו הליטאים שני ילדים והשליכו אותם לבור יום הדין.

הליטאים יצאו בשתי שורות להביא קורבנות נוספים. אחרי זמן קצר נשמעו יריות עזות ליד הבית של צ'סניק. יהודי צעיר וחזק נראה בורח ואחריו קצין משטרה. נשמעה ירייה והיהודי, שנפצע ברגלו, החל לצלוע. הליטאי השיג אותו ליד הגדר, והצעיר נשכב על האדמה, הרים את הידיים והתחנן על נפשו. הליטאי דיבר איתו והצעיר הנהן בראשו. אחר כך הוציא הליטאי מכיסו של הצעיר חבילה עטופה בבד שחור, בדק את תוכנה והניח אותה בכיסו. אחר כך שאל עוד משהו, היהודי נד בראשו לשלילה, והליטאי ירה בו. אחר כך מצאנו לידו תעודת בית ספר עם צילום. שמו היה יודל שפירא, בן בנימין, תלמיד הכיתה השלישית של בית הספר התיכון בסוניציאן. התעודה שבכיסו הוצאה ב-18 במרץ 1941.

עוד כ-20 אנשים ברחו. ראיתי גבר כבן 35 רץ עם ילד בזרועותיו, עם אישתו ושתי בנותיו הקטנות. לפתע נשמעה ירייה, האב נפל והאם שכחה מהבריחה ורצה בצעקות בחזרה לבעלה. מייד הגיעו לשם שני ליטאים וירו למוות בכל המשפחה.

שני יהודים ברחו ליער. הליטאים ירו אחריהם והם נראו נופלים. בבוקר לא היו שם. כנראה העמידו פנים שהם מתים, ובלילה קמו וברחו. במקום בו שכבו, ליד ביתו של קונדרטוביץ', נשאר כתם דם ותעודת עבודה על שם וולף לישנסקי מגטו סוניציאן. בין השיחים מצאנו תעודת זהות מספר 504494 עם שם בוריס שפירא, כנראה אחיו של יודל. ליד הגדר נפל יהודי צעיר, ואז הגיע ליטאי אחד ובקת הרובה שלו פיצח את גולגולתו. למחרת היה במקום הזה הרבה מוח שפוך. יחד עם ציסילבנה קברנו גם את המוח, ומצאנו לידו תעודת זהות של הירש ברקובסקי מגודוגאי. באותו רגע תפס ליטאי ליד הבית יהודי וירה בו.

דף ממחברת

היהודי נפל, כל גופו רועד, ואחרי זה השתרר שקט. הליטאי שעמד שם הניח את הרובה שלו בצד, התכופף והוריד מהמת את נעליו.

ברכבת השנייה היו תשע קבוצות, ארבע מהן הופשטו מכל בגדיהן. בשעה ארבע אחר הצהריים הכל נגמר. ארבעה יהודים נשארו לנקות ולסדר את הבגדים, תחת השגחה של ליטאים. הם פתחו חבילות ושפכו את תוכן – אבקה לבנה כלשהי, לתוך הבור. לאחר מכן לקחו אתים ושפכו אדמה על הבור. כשגמרו את העבודה, לאחר יותר משעה, הוכנסו גם הם לבור ונורו.

שקט. מכיוון המסילה הופיעו חמישה ליטאים, הלכו ליער מול הבית והוציאו יהודי ששכב פצוע ברגלו. אחר כך הרגו אותו. אחרי כשעה זחל מתוך השיחים ילד כבן עשר או 12, שאפילו לא יכול היה ללכת. הוא זחל עד גופתו של יודל שפירא ונכנס לחצר שלנו. הוא ביקש מים וולריאן וסיפר שאמו ואחותו עמדו ליד הבור ואמרו לו לברוח. הוא רץ כשהוא פצוע ברגלו, מהדרך הראשית לצדדית. מוצאו מהעיירה אושמיאני. למחרת הגיעה משטרה יהודית מהגטו, וביום שלישי הכנסנו אותו לבור וכיסינו אותו בענפים. לאחר מכן הסתרנו אותו בשק תפוחי אדמה ושלחנו אותו לוויילנה. אישה שנסעה מוויילנה לקובנו ברכבת שהגיעה לפונאר פרצה בבכי וצעקות, ונלקחה לגסטאפו בוויילנה.

כל יום שלישי המשיכו משאיות לאסוף בגדים, והמשטרה היהודית אספה הרוגים ובגדים. עכשיו לא שותים תושבי פונאר מים, כי הכל מלא דם. גונבים בגדים. את הטובים לוקחים הגרמנים והליטאים נשארים עם הגרועים. גם המשטרה היהודית לקחה לוויילנה בגדים. גרמני אחד ירה בכלתו של קיזיק, כי היא גנבה בגדים במריצה ביום שלישי. גם ורשקו גנב.

הערת דב ברגמן:

יהודי העיירות סוניציאן, אושמיאני ואחרות, הועלו על הרכבת בטענה שלוקחים אותם ל גטו קובנו, אבל הם הובלו לפונאר ונרצחו. כאשר הרכבת חנתה בתחנת הרכבת בוויילנה ניתנה ליהודי הגטו אפשרות להצטרף בנסיעה לקובנו. רבים ניצלו את ההזדמנות ושילמו בחייהם. כ-5,000 אנשים נרצחו באקציית קובנו. רבים מהם היו גיבורים ונאבקים על חייהם, אך רק בודדים שרדו. הרצח הזה שם קץ לאשליות של רבים, שסברו כי "לא ייתכן שרוצחים ילדים ונשים סתם כך". לאחר הרצח הנורא שביצעו הגרמנים, נשלחו לפונאר שוטרים יהודים מגטו וילנה, לעשות סדר באתר הרצח, ולהביא לבור את גופות אלו שנרצחו מחוצה לו. בסופה של העבודה קיבלו "מתנה": את בגדי הנרצחים, אותם הביאו לגטו והציגו אותם בערימה בפני כולנו, ברחוב רודניצקה, כשהם מוכתמים בדם הקורבנות. מפקד הגסטאפו וייס אף אמר לשוטרים, שהם היהודים הראשונים ש יצאו חיים מפונאר. [18]

יום שישי, 1 באוקטובר. היום היה חג הבתולה רוז'ניצובה, חג חשוב לפולנים, ליטאים ולגרמנים. בפונאר חגגו אותו במעשי רצח. הנרצחים היו יהודים שנתפסו במקומות מסתור בגטו וילנה, על מנת להינצל ממוות. היורים בהם היו ליטאים ואנשי גסטאפו בבגדים אזרחיים, כמו ב-1941. הובאו שתי משאיות עם 50 אנשים בכל אחת. שיטת הרצח הייתה רגילה: הקורבנות הופשטו ונכנסו לבור. השאוליסים ירו בהם מלמעלה. הפגיעות לא היו טובות ורבים רק נפצעו. הפצועים העמידו פנים שהם מתים, אבל נחנקו למוות תחת ערימות המתים. ברגע שמישהו זז ירו בו הליטאים. יהודייה אחת שנפצעה צעקה בכל הכוח שנותר לה: "אותנו לא תהרגו, תהייה נקמה". כך סיפר לי שאוליס.

בערב סחב קולסקיס שק לסקורבוצ'יאן. צעקתה של היהודייה עוררה בקרב התליינים חשש שיהודים רבים מסתתרים ביערות. לכן השאירו בחיים ארבעה יהודים מהמכונת השנייה, ונאמר להם שאם יסגירו את אחיהם המסתתרים, יישארו בחיים. היהודים הסכימו וגילו כמה ממקומות מסתור.

יום שני, 4 באוקטובר. בסביבות השעה 10.30 הגיעה משאית שעוד לא נראתה כאן, ועליה כתוב "דויטשה רייכסבאן" מספר 5800, אחריה נסעה מכונית פאר עם קצין גסטאפו שמספרה 71579. אחר כך הוציאו מהמשאית 50 יהודים מהגטו, וכולם נורו בתוך הבור. בין הנרצחים היו גם ארבעת המלשינים. ב-11.30 חזרה המשאית לוויילנה. באותו יום נרצחו יהודים שהובאו בשלוש משאיות. הרביעית לא הספיקה להגיע. מתברר שההבטחה שניתנה לארבעה יהודים שיסגירו את אחיהם פעלה מצויין. השאוליסים טענו שיש להם עכשיו הרבה "עבודה". בערב הגיע קולאסקיס באופניים עם שק על גבו, נכנס לצריפון של קוצ'וק וסחר בבגדים. הם שתו כל כך הרבה, שלא שמעו התפוצצות של מוקש בתשע בערב, ליד וודזיאק, לפני לנדורובו. כולם בפונאר מפחדים. היה פיצוץ נוסף ליד הכביש האסטרטגי.

יום רביעי, 6 באוקטובר. הייתה הפסקה של יום אחד, אבל אחריה שוב הוגבר קצב ההוצאות להורג. עכשיו הורגים אנשים גם בחושך. הליטאים הפכו לפסיכולוגים טובים של היהודים. הם מחפשים ביניהם בוגד, "יהודה איש קריות", שמוכן להסגיר את חבריו המסתתרים, ומבטיחים לו שבתמורה יחוסו על חייו. הליטאים, שהשתכנעו שהשיטה הזאת עובדת, מוציאים מכל קבוצה שלושה או ארבעה אנשים, ורוצחים לידם את כל השאר. כשמגיע תורם של האחרונים, מודיעים להם שהם יחיו בתנאי שיגלו מקומות מסתור נוספים. אחר כך לוקחים את המלשינים לגטו, חוזרים עם הקבוצה שנתפסה, והורגים את כולם, גם את המלשינים. אחר כך בוחרים שלושה אחרים, וחוזר חלילה. התוצאות מצויינות לתליינים, ורעות מאוד ליהודים.

ההערכה בפונאר היא, שההוצאות להורג הסתיימו, ומי שנשאר נשלח ללטביה ואסטוניה. כל מי שעוד חי בוילנה, זה רק יהודים מומחים, שהגרמנים עוד לא רוצים להרוג אותם. מדי יום מגלים מקומות מסתור נוספים של יהודים. היום הייתה תנועה ערה בפונאר. בסך הכל נרצחו 400 יהודים, בהם ילדים ונשים. מעשי הרצח החלו בשעה מאוחרת. המשאית הגדולה הראשונה הגיעה רק בשעה ארבע אחר הצהריים. זוהי משאית ענקית, שלא פעלה עד עכשיו באתר הזה. כנראה שהמשאיות הושאלו לגסטאפו מהנהלת הרכבת. היום הגיעו לאתר שמונה משאיות כאלה עם נידונים, בכל פעם שתי משאיות יחד. הליטאים התבדחו וסיפרו שהעמיסו עליהן את היהודים כמו שקים של תפוחי אדמה, אחד על השני. ההוצאות להורג נמשכו גם בשעות החושך. היה ערב נעים ושקט.

היהודים הורדו לבור, הופשטו ונורו מלמעלה. בכל פעם דחפו לבור כ-20 אנשים, כך שהבאים בתור ראו איך הם נורים למוות. הנרצחים הותירו בגדים רבים. מאחר וההוצאות להורג התקיימו בשעות הערב, מכירת הבגדים לא התקיימה באותו יום. בלילה שתו הסוחרים והשאוליסים בחדר המשמר של רודזינסקי. אוגורצ'ונק שאיבד את חינו בעיני הליטאים, נאלץ לעזוב את דירתו ולעבור לפונאר. הליטאים סיפרו שהיהודיות העירומות נראו מצחיק באור הירח, מאוד עייפות ומיואשות. למחרת בבוקר ישבו הסוחרים עם המתווך קאלוסקי מסקורבוצ'יאן וקנו בגדים. אחר כך שרפו את חלקי הביגוד שנותרו באתר, והיה ריח חריף של צמר שרוף.

יום חמישי, 7 באוקטובר. מהבוקר החל מסחר בבגדי הקורבנות שנרצחו אתמול. כולם חיכו לקורבנות נוספים. [19]

**בסוף היומן כתב דב ברגמן את הפרק "סוף דבר". להלן המסר המרכזי של דב ברגמן
אוד מוצל מאש ששרד מתופת פונאר:**

אין ספק שכותב היומן, עיתונאי פולני דתי ואינטליגנטי כפי שעולה מיומניו, אינו חסיד אומות עולם. למרות הצער שהוא מביע לפעמים לאור הדברים הנוראים שראה, הוא מצטייר כאנטישמי שרואה בגרמנים שומרי סדר, ובליטאים את האויב האמיתי והאכזר. היהודים לעומת זאת בעיניו, אינם אמינים, בוגדים ומוכנים להסגיר את חבריהם על מנת להציל את עורם ומכנה אותם "יודאש" (יהודה איש קריות).

למרות שאינו מבקר את בני עמו הפולנים, התמונה שעולה מהכתוב היא, כי רבים מהם שיתפו פעולה עם הליטאים במסחר בבגדי הנרצחים ובהסגרת בורחים. הוא מנסה להעלות את ערכם כשהוא מזכיר כי גם הם נרצחו על ידי הליטאים, וכי התנהגותם ברגע האחרון הייתה אמיצה ומכובדת והם קיבלו את הדין ונפרדו זה מזה בשקט, בניגוד ליהודים שהתחננו על חייהם. אבל הוא גם מספר איך בני הנוער הפולנים לא הפסיקו לרקוד ולבלות, ורק נוכחות הגרמנים בבתייהם הפסיקה אותם, לא מעשי הרצח שהתבצעו על סף ביתם.

גם לפרטיזנים הוא מתייחס בזלזול. ברוב המקרים הוא מכנה אותם "כנופיות" וליהודים שחברו אליהם הוא קורא, "כלבי הצייד של הכנופיות", ששודדים את הכפריים המסכנים. לא פעם, הוא מציין, סייעו הגרמנים להגנה על האיכרים מפני הפרטיזנים השודדים. גם לשודדי הבגדים הוא קורא "פרטיזנים" (סוחרים לא מאורגנים).

כל זה אינו מפחית כהוא זה ממידת האוטנטיות של תיאוריו, שנכתבו בזמן אמת במשך 835 יום, והם מהווים עדות רבת עוצמה. היומן של סאקוביץ' מסתיים בנובמבר 1943, ועקבותיו נעלמו. כל מה שידוע עליו זה שבבית הקברות של וילנה יש מצבה הנושאת את שמו. ייתכן שהוא קבור שם. ההנחה היא שנרצח, אם כי לא ידוע על ידי מי או למה.

וילנה שוחררה על ידי הצבא האדום ב-14 ביולי 1944. 9 ימים לפני כן ב-5 ביולי נרצחו אחרוני היהודים בעיר, בעלי מקצוע שהיו נחוצים לגרמנים למאמץ המלחמתי וגרו בבבלוקים בעיר: התופרים מבלוק קייליס, המכונאים מבלוק ה.ק.פ. ועובדי בית החולים הצבאי (הרופאים), ביניהם כל משפחתה של רחל מרגוליס. גופותיהם נמצאו על ידי המשחררים, בין עצי פונאר...

בבורות של פונאר נרצחו במשך שלוש שנים כמאה אלף בני אדם, ביניהם 70 אלף יהודי וילנה והסביבה. כ-100 בני אדם בממוצע ביום, כולל שבתות וחגים, בין הנרצחים היו גם שבויים רוסים ואנשי דת וכן מתנגדי המשטר הנאצי. המתרגם ואמו הובלו גם הם לבורות בפונאר, אך הצליחו לברוח בדרך. המתרגם הוא שריד יחיד מכל מאות בני משפחתו שנרצחו בפונאר.

הליטאים היו שכנינו, ילדינו שיחקו עם ילדיהם, לא ידענו ולא יכולנו להעלות על הדעת למה הם מסוגלים. גרנו בשכנות טובה מאות שנים ולא עשינו להם כל רע. נכון, לא הם תכננו את רצח עמנו ונכון שלא כולם היו רוצחים, אבל חלק מעמם לקח חלק פעיל בזוועות הגדולות בהיסטוריה. אפילו הגרמנים נאלצו לפעמים להרגיע אותם. לאכזריותם לא היה גבול. הם נהנו מכל רגע של רצח והתעללות בילדים ונשים. התנהגותם תשאיר כתם שחור על עמם להרבה דורות, אולי לנצח.

גם היום, 60 שנה אחרי, עוד לא מצא העם הליטאי את הדרך לבטא את סלידתו ממעשי אבותיהם. הם מצפים שהדברים יישכחו מעצמם, אבל זה לא יקרה, כי אי אפשר לשכוח את אכזריותם כלפי היהודים. בהשוואה אליהם, חיות טרף הם חסידי אומות עולם. למעשיהם לא

היה אח ורע בכל ההיסטוריה האנושית. הם אפילו לא השכילו ללמוד מהגרמנים, מוריהם. גרמניה של היום עושה מאמצים לגדל דור חדש, דמוקרטי, אשר ברובו מנציח את השואה ומגנה את אבותיהם הנאצים. עושה מאמצים לפצות במה שניתן את השורדים. את הנעשה לא ניתן להחזיר. היומן הזה מנציח את שפלותם של הליטאים וזה צריך להגיע למודעותם של הדורות הבאים בכל העולם.

מה שקרה בפונאר לא היה סדום ועמורה, אלא הרבה יותר גרוע. למרות שמדובר באנשים תרבותיים ושומרי חוק, רובם היו שומרי מצוות, שלא הייתה ביניהם הפקרות, שיכרות או התפרקות מערכים, כמו בסדום. אז למה? האם זה יירשם בהיסטוריה שוב כעונש משמיים? בשם 70 אלף יהודי וילנה, ירושלים דליטא, חילוניים, דתיים, צדיקים, גברים, נשים וטף, אני זועק אליך, אלוהים. האם ראית מה שראה הפולני סאקוביץ' בבורות של פונאר? כל ההשפלות, הזוועות, כל הנשים והילדים. האם ראית את מוישלה הקטן עם הלחיים הסמוקות שכבר ידע לומר "מעמא", בזרועות אמו, מתבוסס בדמו ובדמה? אתה ראית ושתקת, במשך 1,500 ימי הרצח. ואתה, למי אתה נותן דין וחשבון על התנהגותך? מה יש לך לומר להגנתך?

הולכת אותנו שולל. במקום שנלמד להשתמש בסכין ורובה ונתגונן מפני שליחך, הלכנו להתפלל אליך ובזמן שכל כך היינו צריכים אותך, אתה אפילו לא נתת סימן חיים, כאילו לא היה אלוהים בעולם.

האם ראית ואיפה היית כאשר הרוצחים הליטאים נהנו ממראות הזוועה וצהלו, לאחר ששפכו כלור לתוך הבור, על גופות הנרצחים, ונהנו ממראה הפצועים הקופצים מהכאב? הם צעקו, "תראה, תראה איך שהם קופצים", וצחקו. אלה שקפצו לא זכו לחסדיך. אלה הפצועים ששכבו בין גופות הנרצחים בתוך הבור, במשך שעות וימים, רבים מהם בהכרה מלאה, עד שנפחו נשמתם. הם התפללו אליך שתקצר את סבלם ותביא עליהם את גאולת המוות, אתה התבוננת ולא עשית דבר. נתת להם לסבול, שם בתוך הבור, קבורים חיים בין ערימות המתים, בין אחריהם, ילדיהם ובני משפחתם שזכו למות מייד. מסתבר שמוות מידי היה בפונאר למותרות.

האם ראית שם אישה רזה, לא גדולה, אינטליגנטית, שלא עשתה רע בחייה למישהו? כל חייה היו קודש לבני משפחתה, ובמיוחד לבנה הקטן, הרזה והחולה באסטמה. שום דבר לא היה קשה מדי עבורה. היא הייתה גיבורה. הם רצחו אותה ושרפו את עצמותיה ואתה ראייתה ושתקת. למה? עכשיו אתה רוצה שנשכח מהכל ונתחיל הכל מחדש. התשובה היא לא!!! הילד הקטן זה אני ואני לא אסלח לך!

עד היום לא באו הרוצחים על עונשם. להיפך. החזרת אותם לחיי נוחות במדינתם הפורחת. ואנו, השורדים המיוסרים, הקורבנות, המשכנו להקיז את דמנו ודם בנינו על קיומינו בארץ המובטחת. אם לא ראית דבר והיית עסוק בעניינים חשובים יותר, אני שולח לך העתק של היומן, שתראה מה עוללת לנו, תוציא מסקנות ותתבייש לך! [20]

ד"ר רחל מרגוליס כתבה בסוף הספר דברים על היומן של העיתונאי סאקוביץ' שהוקדשו לזכר הוריה ואחיותיה. מקצת הדברים מובאים להלן:

יומנו של סאקוביץ' נכתב במהלך מלחמת העולם השנייה, בין השנים 1941-1943, בפונאר שליד וילנה. היומן שכתב הוא אחד המסמכים המצמררים ביותר, המתאר בפרטי פרטים את מעשיהם של הנאצים, את דרכם האחרונה של הקורבנות, את סבלם הנורא ואת גסיסתם ומותם האכזרי. עד כה לא הגיע היומן לידיהם של היסטוריונים, אולי משום שהוא מעיד גם על מעשיהם השפלים של משתפי הפעולה הליטאים (השואליסים) עם אדוניהם הנאצים.

המסמכים שכתב סאקוביץ', שהיה עד למעשי הרצח, נמצאו מייד לאחר שחרור ליטא על יד הצבא האדום. חלקם הגיעו לידי יהודים שאספו עדויות על תקופת הכיבוש הנאצי ונמסרו למוזיאון היהודי בוילנה. ב-1949, לאחר חיסול המוזיאון, הם הועברו, יחד עם מסמכים אחרים, לארכיון המרכזי הליטאי. החלק השני של המסמכים הגיע למוזיאון המהפכה בוילנה (היום המוזיאון הלאומי הליטאי) ובאחרונה נמסרו למוזיאון היהודי הממשלתי בליטא. כממונה על המחלקה ההיסטורית של המוזיאון, התבקשתי לערוך את היומן ולהוציא אותו לאור.

לאחר קשיים מרובים הצלחתי לפענח את הדפים המצהיבים, שנכתבו במסתור, במהירות וביד רועדת (על הדפים אף הופיעה החותמת "לא ניתן לפענוח", ואני מוסרת אותם כמות שהם, למען הדורות הבאים, שלא ישכחו לעולם את השם פונאר.

לקורא הפולני מוכר השם פונאר מיצירתו של המשורר הפולני א. מיצקביץ', "פאן טדאוש", שם נכתב על גדימינס, כי "על גבעות פונאר ליד מדורת הציידים, על פרוות הדוב, שכב ושמע משירי החכם ליזדייקה". פונאר הוא גם המקום בו נטמנו גופותיהם של אלפי מורדים פולנים שהשתתפו במרד של 1831 ושל מאות איכרים שבנו את מנהרת הרכבת בסוף המאה ה-19. כאן, על הגבעות הירוקות העשירות בצמחייה, גם ערך הפרופסור לבוטניקה י. מובשוביץ', את מחקרו.

במשך שנים שימשה פונאר אתר נופש לתושבי וילנה, שהיו מגיעים לכאן בימי הקיץ לאסור גרגירי יער ופטריות ולנוח ביער היפהפה. הדרך המתפתלת למקום הובילה לכניסה קטנה ומשם לביתו של מכון המסילות ליער.

ב-1940 החלו הסובייטים לבנות ליד מסילת הרכבת בסיס למכלי דלק לשעת חירום עבור חיל האוויר. הם הספיקו לפזר בורות ענק עבור המכלים, בקוטר של 23-12 מטרים ובעומק של כחמישה עד שמונה מטרים, וכן תעלות לצנרת בין הבורות. את הבורות הללו ניצלו הנאצים לאחר הכיבוש, כדי לבצע בהם רצח המוני, הגדול ביותר באירופה, שנמשך מ-1941.

כ-100 אלף בני אדם, רובם יהודים, נרצחו שם וגופותיהם הושלכו לבורות הענק.

החיסול ההמוני נעשה בשטח "האתר" (כך קראו הרוצחים למקום על מנת ליצור רושם שמדובר במחנה עבודה), שהיה מגודר בחוטי תיל דוקרניים. על שלט שהוצב בשער הכניסה נכתב "כל מסיג גבול ייענש בעונש מוות". בשטח האתר עצמו, ליד השער הראשי, הוקם מחסן שבו היו מלט ואתי חפירה. דרך השער הזה הובלו עשרות אלפי יהודים שחוסלו מייד. אסירים פוליטיים שחוסלו הגיעו למקום במשאיות, שנכנסו לאתר בכביש אחר שהוביל לשער צדדי.

החלטתם של הגרמנים לחסל את יהודי וילנה והסביבה בפונאר, וכן את הצוענים וכל מתנגדי הנאצים – קומוניסטים, אנטי פשיסטים, פולנים שגילו התנגדות פעילה לכיבוש, שבויי מלחמה

ונשות קצינים סובייטיים, התקבלה כבר 5 ב-1941 והחיסולים נמשכו ברציפות במשך שלוש שנים, החל מיולי אותה שנה ועד מחצית יולי 1944.

כאשר כבשו הגרמנים את ליטא הסובייטית, הם הקימו בה את הקומיסריאט (מפקדה) הליטאי הכללי, כחלק מהמפקדה של הרייך במזרח (אוסטלנד). בראשות המפקדה עמד א. פון רנטלה, ומפקד אזור וילנה היה ה. הינגסט. על סביבות וילנה פיקד ה. וולף. לביצוע מעשי הרצח הוקמו יחידות של ליטאים מתנדבים, תחת פיקודו של אוברשטורמבפירר האמאן, רובם אנשי צבא לשעבר, אנשי החזית האקטיביסטית של ליטא (ל.א.פ.) ואנשי משטרה. כן הוקמה מחלקה מיוחדת (יפאטינגה בוריס) שהורכבה מכמה מאות מתנדבים, תחת פיקודו של ב. נורואיש (מ"מ ב. וקושיוס), כשעל כל אלה מפקד קצין גרמני בשם וייס.

כמה וכמה קצינים ליטאים שיתפו פעולה עם האמאן, בהם ק. שימקוס, א. ימפולאביצ'וס, וי' באז'דה. מפקדם של השוטרים הליטאיים הרגילים היה קצין ליטאי בשם א. ישקאוסקאס. "הצוות המקצועי של הרוצחים מורכב מנוער ליטאי בלבד", נכתב בביטאון "עצמאות" מספר 13 שהוציאה המחתרת, שקרא לרוצחים הליטאים "היורים הפונאריים" (יורה בליטאית הוא שאוליס).

לניהול מעשי החיסול ההמוניים נשלחה מגרמניה יחידה מיוחדת, "איינזאצקומנדו" מספר 3, בפיקודו של שטאנדארטנפירר ק. יגר. דו"ח של יגר, שנשלח לגרמניה על מעשי הרצח בהם לקח חלק, מתאר במדויק את מעללי היחידה עליה פיקד. במשך ארבעה וחצי חודשים נרצחו על פי הדו"ח, 137 אלף בני אדם בליטא, מהם 20,690 מווילנה. יגר רשם בקפידה כמה מהנרצחים היו נשים, כמה ילדים וכמה גברים, וציין את התאריך המדויק בו חוסלו. בדו"ח הוא גם מציין שאת ההצלחה יש לזקוף לשיתוף הפעולה המוצלח עם האמאן, ש"הבין ושותף בכל התוכניות שלי והבטיח שיתוף פעולה עם הפרטיזנים הליטאים והמוסדות האזרחיים".

עם זאת, העדות החשובה ביותר למעשי הרצח ההמוניים בפונאר היא של סאקוביץ', ביומנים שרשם. סאקוביץ' היה עיתונאי אינטליגנטי ולא צעיר, שהתגורר בבית עם גינה בכפר פונאר. ביולי 1941, מייד עם תחילת מעשי הרצח, שמע ירי ביער לא הרחק מביתו, באזור הבורות.

בהיותו איש משכיל, הבין כי משהו לא תקין מתרחש שם, והחל לרשום כל מה שראה ושמע. בגל מחסור בנייר כתב על דפי מחברות, אבל גם על פיסות נייר זעירות ועל שוליו של לוח שנה רוסי-ליטאי שמצא בביתו. את הרישומים הכניס לבקבוקי לימונדה ריקים וסגר אותם בפקק. אחר כך טמן אותם באדמת גינתו. הבקבוקים נמצאים היום במוזיאון היהודי בפונאר.

סאקוביץ' החל לכתוב את היומן ב-11 ביולי 1941, ביום ה-19 לכיבוש. ביום זה החלו החיסולים ההמוניים. מיום זה ואילך לא פסח כמעט על אף התרחשות בפונאר, הציץ מביתו על מה שקורה, שאל שכנים, שוחח עם עובדי הרכבת, עם איכרים שקנו בגדי נרצחים, ואפילו עם חלק מהרוצחים הליטאים. הוא ספר את האנשים שראה כשהם הולכים למותם, רשם את מספרי המשאיות שהובילו אותם לאתר, תיאר את מדי הרוצחים, את מראה הקורבנות ואת לבושם.

התיעוד הפך למטרת חייו. ימים ארוכים בילה באיסוף החומר, ובזכות עבודתו ניתן היום ללמוד על המעשים המצמררים שהובילו לחיסולם של מאה אלף יהודים, פולנים, ליטאים, צוענים, שבויים סובייטיים וגם בני עמים אחרים. [21]

אחד מהבורות בפונאר [22]

דוד מרדכי זיידל מתוך עדות שמסר ל"יד ושם"

עדות

אנחנו הולכים למאלינה. נכנסנו למאלינה [=מקום מסתור], מאלינה גדולה מתחת לבתים. יש שקים עם לחם, עם מים, יש חשמל. אבל אני רואה שיוצאים. אני שואל את החבר שלי: מה קרה? למה יוצאים? יוצאים לראות פעם אחרונה מה נשמע. יצאנו ובאנו לוניצקה 6, שם אספו את כל הנשים והילדים. ראינו את הטרגדיה הגדולה, ואנחנו חזרנו למאלינה וסגרנו את המאלינה באופן הרמטי. המאלינה נסגרה.

ש: מה עם אימא והאחיות?

ת: לא את אימא ולא את האחיות פגשתי. הכל היה ריק, לא יודע. אחר כך סיפרו לי שלקחו אותן.

ש: מאיפה לקחו אותן?

ת: לקחו אותן מהגטו, מסטרשומה 15. לאן לקחו, אני לא יודע. שאלתי ואף אחד לא ידע. על אבא ידעתי שלקחו אותן. והיה גם אחד שסיפר לי שעבד יחד איתו באסטוניה. פה התחילה הפרשה איתי. במאלינה נודע להם שאני בכלל זר, והם לא מכירים אותי. אז אמרו לי: סטופ, מי אתה? אנחנו לא ניתן לך לאכול. אבל אמא של שפסקי קפלנסקי היא הכינה את האוכל. היא צוחקת ואומרת לי: כל זמן שאני מבשלת ואני נותנת להם לאכול, אל תדאג.

ש: מה זו הייתה המאלינה?

- ת: זה מקום מחבוא שבנו אותו במיוחד. הם בנו את זה עובדי היודנראט. זה היה מיוחד.
 ש: זה היה שטח די גדול עם מיטות של עץ, עם שקים של לחם, עם שעועית, מים.
 ת: זה גנס בנה?
 ת: אומרים שאנשיו של גנס בנו את זה.
 ש: ואיך החבר שלך הגיע לזה?
 ת: הייתה לו בגטו חברה, וההורים שלה עבדו שם ביודנראט. אבא שלה היה אחד מהפקידים והוא ידע מזה.
 ש: והוא לקח אותך?
 ת: לקחו את החבר, הוא לקח את האמא, והחבר אמר: אתה גם הולך איתי והלכתי. מה שהיה במאלינה אחר כך. אנשים התחילו להרגיש לא טוב. אני והחבר היינו הצעירים, אז כבר התחילו להתייחס אלינו קצת אחרת. קרה מקרה שבו אדם אחד נפטר, אז מוטקה ושפסקי.. הם התחילו לדבר קצת אחרת. להתייחס אחרת.
 ש: כמה אנשים היו במאלינה?
 ת: זו שאלה טובה. אני חושב ששם היו כשמונים איש. אני חושב, על בטוח אני לא יודע.
 ש: זה מין כזה גדול?
 ת: לא, זה היה **מרתף**, כמו שפעם היו עושים תפוחי אדמה. זה היה שטח גדול.
 אחרי כמה זמן, ישבנו שם כארבעים יום, והתחילו אנשים לספר שהם רוצים לצאת. יש להם מכירים, יש להם גויים מכירים, הם לא יכולים יותר לשבת שם. התחלנו לחפור, כי ידענו שמהצד השני של הקיר יש חימום ראשי. בחו"ל היו מחממים, זה אחרת מאשר אצלנו. היו מחממים וזה היה נותן את החימום. אנחנו עבדנו והתחפרנו והתחלנו וקשרנו קשר עם הגוי הזה שהיה עובד שם, על מנת להביא לחם טרי, עוד דברים כאלה. לי לא היה קשר איתו, אבל אני הייתי העובד, אני והחבר.
 ש: במה עבדתם?
 ת: אנחנו היינו צריכים לחפור. הרי זה לא היה קיר כמו שאצלנו. קיר היה עבה. היית צריך לשבור את האבנים, לחפור על מנת לעבור לצד השני. עברו לצד השני, קשרו קשר עם הגוי, שילמו לו והוא היה מביא.
 היו יהודים, אי-אלה אנשים שהתחילו להתלונן, אמרו שיש להם מכירים והם רוצים לצאת. אף אחד לא התנגד. אמרו רק: מה אתם תעשו אם יתפסו אתכם? הם אמרו: לא יתפסו אותנו ויהיה בסדר. הייתה קבוצה ראשונה שיצאה, חמישה או שישה איש.
 אחרי כמה זמן עוד כמה אנשים רצו לצאת. הם יצאו ותפסו אותם. תפסו אותם והתחילו לחקור איפה ישבתם, מאיפה אתם באים, וכן הלאה. ואז הם מסרו. וביום בהיר בבוקר אנחנו רואים שקיטל (Keitel) בא עם המלווים שלו, עם הנשק בידים. אמרנו: פה אנחנו נמות, ואז יצאנו. אישה עם תינוקת רצתה לברוח, הרגו אותה. **לקחו אותנו ישר לפונאר**. (Ponar).
 חמישים יום ישבנו במאלינה הזו. קראו לזה Gens Malina. אפשר היה להמשיך לשבת שם. אוכל היה. אבל הגורל היה אחר. ברגע שבא קטל עם הסוויטה שלו ונתן לנו פקודה לצאת, ויצאנו, לקחו אותנו ישר לגסטאפו.
 בגסטאפו הכניסו אותנו לחדר קטן ואמרו: פה אתם תהיו. יום אחד יומיים היינו שם, וזה היה אחד על השני. לכל הצרכים, היה שם פח גדול, וזו הייתה זוועה, ממש כמו חיות. יצאנו שם לעבודה בחצר, עבדנו בכל מיני עבודות. אחרי יום-יומיים אנחנו חוזרים ופתאום רואים שכל הנשים והילדים אינם. **לקחו אותם לפונאר**. לקראת ערב בא אוטו. האוטו הזה היו קוראים לו Die Schwartze Verona, ידענו שהוא בא והוריד את הבגדים שלהם, הבנו שאת כל הנשים והילדים הרגו בפונאר.

אנחנו עוד היינו שם כמה זמן. היינו יוצאים קצת לחצר לעבוד. הייתה שם נגרייה. ביום בהיר אמרו לנו שאנחנו נוסעים לעבודה. נסענו עם האוטו, ואנשים שהכירו את הדרך אמרו שמובילים אותנו לפונאר.

ש: **ואתם ידעתם על פונאר?**
ת: בטח. ידענו אז על פונאר טוב מאוד. הייתה שם אקציה של הסוויציאנים, של העיירות הקטנות, שכמה אנשים הצליחו לברוח ולהסתתר, שהם היו שפונאר, ואת כל היתר הרגו, והם הצליחו לבוא לגטו וילנה. אז בגטו היינו בספק, **עוד לא האמינו שהורגים אנשים בפונאר. האמינו שלקחו אותם לעבודה.** אבל אז, כשבאו בחזרה וסיפרו, היו שניים-שלושה אנשים מהעיירה שלנו שלקחו אותם והם הצליחו לברוח ואז הם סיפרו. ביום בהיר, **אחרי שחיסלו את האמהות והילדים, לקחו אותנו לפונאר.** אנחנו רואים שער גדול, אסור להיכנס. הכניסו אותנו ונתנו לנו לעבוד. פשוט מאוד לחתוך ולהוריד עצים.

ש: לא שיכנו אתכם?
ת: שום דבר. עבדנו ביום הראשון, לא לקחו אותנו למרכז. הכל היה רק בהתחלה. להוריד עצים, שבעה מטר. לא הבנו מה קורה. ראינו שם כל מיני דברים, נעליים, חגורה, מעיל. ידענו שאנחנו בשטח של פונאר, אבל במיוחד לא ידענו שום דבר. עבדנו כל היום, עוד הפעם לקחו אותנו בחזרה, החזירו אותנו לגסטאפו בוילנה. ככה אנחנו נסענו בערך ארבעה ימים או חמישה ימים, אני לא זוכר בדיוק. וכל פעם אותו הדבר. היינו מורידים, חותכים עצים באורך שבעה מטר.
ש: עצי יער?
ת: עצי יער.
ש: מה זה נקרא שבעה מטר?
ת: אנחנו לא ידענו מה זה. אחר כך הבנו מה זה. הייתה להם תוכנית. **על זה הם בנו את המשרפות.**

ביום בהיר אחד הם אמרו: אתם לא חוזרים, אתם נשארים בבית הזה. יש פה צריף. זה היה כבר חורף. אתם נשארים פה. צריף פרוץ, שלא תעיזו להרים את הראש. אחרי שעבדנו כל היום, בא קיטל זה, ימח שמו, ואמר: אתם נשארים פה. קיטל זה היה סדיסט בדם קר. מה לעשות, שכבנו שם, התכסינו כל אחד במה שהיה לו, איזה מעיל או משהו. לא הוצאנו את הראש. למחרת בבוקר באו ויצאנו לעבודה. עבדנו כמה ימים ופתאום הם אומרים: אתם לא נוסעים לא לפה ולא לשם, אתם נשארים בפונאר. פה יש מקום שהיה בית מרחץ כזה בתוך האדמה, ושם אתם תהיו. ואנחנו עוד לא יודעים. אנחנו רק דיברנו בינינו שאנחנו מפה לא יוצאים.

ש: כמה הייתם שם?
ת: אז היינו הקבוצה הראשונה כשלושים וכמה איש.
ש: זה היו כולם אנשי המאלינה?
ת: כולנו מאותה מאלינה. חוץ מאשר הרגו את הנשים והילדים, אמרתי לך שסך הכל היינו שמונים, ייתכן שהיינו יותר, בדיוק מספר אני לא יודע.
ככה המשכנו לעבוד. ביום בהיר מביאים לנו עוד קבוצה. אנחנו הסתדרנו כמה שאפשר. הם היו גם כן כשלושים איש. אז כבר היינו שישים איש, או שישים וכמה איש.

ש: קבוצה של אנשים שלא הכרתם?
ת: לא. אבל אנחנו כבר ביחד ומספרים, אנחנו שואלים אותם מי אתם, מאיפה הם. הם אמרו: אנחנו מגטו וילנה, אנחנו גם התחבאנו וישבנו במאלינה עד שתפסו אותנו. הלכו לחפש אוכל ותפסו אותם. אותם תפסו הודות לזה שהגויים היו באים לגטו לגנוב ושמעו

קולות. הם מסרו את זה, באו הגסטאפו, תפסו אותם ולפונאר. בלי הנשים. את הנשים והילדים כבר חיסלו. הם באו רק גברים.

המשכנו לעבוד בהורדת עצים. נתנו לנו משורים, מה שפעם היה משור גדול. אני למדתי איך לכוון את המשור ועבדנו. עמדו לנו על הראש, וזהו זה.

באופן פתאומי הביאו אותנו לבור גדול. זה הבור. הרוסים בנו בפונאר רזרבוארים לבנזין. התוכנית של הרוסים, האסטרטגיה שלהם הייתה שפה צריך משהו להתרחש, אז הם בנו. אנחנו היינו צריכים בתוך הבונקר הזה לשים גג. שמו שלושת רבעי גג, והרבע הפתוח השאירו בשביל הסולם. יש פה שני סולמות.

אני רוצה גם לספר על פונאר. פונאר זה היה מקום נהדר. זה היה יער. לא יער גדול, אבל יפה מאוד. הנוער היהודי במיוחד היו באים לשם לבלות. היו באים לשם הנוער, היו מבליים שם, התנועה הציונית, כל התנועות הציוניות היו באות לשם. ובכלל, זה היה מקום נהדר. זה היה לא רחוק מווילנה, כעשרה עד שתיים-עשרה קילומטר מווילנה. ובוודאי כשבאו הגרמנים הם מצאו מקום. לפני שהגרמנים באו, הרוסים עשו שם רזרבוארים, אני כבר דיברתי על הנושא הזה, אבל אני רוצה להזכיר עוד פעם. רברזוארים לבנזין. הם לא הספיקו, היו בורות גדולים. ושם הנאצים הרגו ושם הם קברו את העם היהודי.

התחלתי לספר בנוגע לבונקר. הבונקר היה גדול, בערך חמישים מטר. העומק היה כארבעה וחצי מטר. זה היה שטח ענק. מאז זה שמו שלושת רבעי גג, וסולמות. אנחנו היינו יורדים אחרי העבודה בסולם איפה שאנחנו היינו יורדים. הגסטאפו והשמירה של ה-0.0.0. היו יורדים לבדיקה עם הסולם שלהם במיוחד, אסור היה לנגוע בו. סיפרתי בנוגע לעצים. אנחנו היינו חותכים עצים של שישה עד שמונה מטר. התברר לנו שלפני שהם היו שמים את העצים, היינו חופרים שבע תעלות. שבע תעלות של שבעה מטר אורך, תעלות די עמוקות, ועל זה היינו שמים את העצים האלו.

ש: איפה זה היה?

ת: הכל זה כבר היה בפונאר.

ש: אבל איפה?

ת: בשטח, מה שבקרבת המקום איפה שהיו הבורות, איפה שהיו ההרוגים הקדושים.

ש: למה עם עשו את העבודה הזאת?

ת: על מנת להוציא את הגויות, לשים אותם על משרפות. אנחנו גם כן לא הבנו מה קורה, בשביל מה זה. אבל ביום בהיר בא שטובניהרר, שם לנו שלשלאות על הרגליים, צמוד. על מנת שלא נוכל ללכת, הוא עמד לפנינו ואמר: אנחנו ניגשים לעבודה מסוימת, מאוד אחראית, ואתם צריכים למלא את העבודה במלואה. אם אנחנו נגמור את העבודה בסדר, אנחנו נעביר אתכם למקום אחר. ואם לא – אנחנו נתלה אתכם על העץ, ומייד לקחו אותנו.

היו שם ארגזים עם כלים, עם אתים, עם ברזלים ארוכים כאלה, פיקוס כאלה. לא ידענו, משם ישר לבור. הבור הזה היה הבור הגדול ביותר. **שם היו מעשרים ושניים עד עשרים וארבעה אלף קורבנות.** ניגשנו לבור, היה כבר חורף, הורדנו את השלג וקצת אדמה מה שהיה, ולפנינו ראינו את הקורבנות, ואז הם התחילו לתת לנו מכות בלי רחמים. מכות רצח. זה היה זוועה, נורא. אמרנו: לעזאזל, איך אפשר? איך אפשר? אנחנו נשברים ונופלים. אמרו: מהר, לעבוד. התחלנו לקחת את הגויות בידיים וללכת למקום שבינו. באמצע היה גם כן שישה מטר, שבעה מטר אורך, כזה מרובע. התחלנו להוציא את הגויות ולשים אותם, רגל לרגל. לפני ששמנו, דרך אגב, שמו עצים, שפכו

בנזין חומר דליק. על כל שכבה היו שמים עצים, חומר דליק, לא קצת אלא הרבה. וכך אנחנו התחלנו לבנות, פעם ראשונה, את המשרפה. שמנו עליה משלושת אלפים עד שלושת אלפים חמש מאות גוויות. וזה היה נורא, נורא זה היה.

לצאת לעבודה ולתת מכות. ובמכות זה ככה היה. התחלנו לעבוד, אז קודם כל הם סידרו אחד Zahnarzt. מה זאת אומרת – רופא שיניים. **ללכת עם פלייר, להכניס את האצבע לכל אחד בפה, על מנת להוציא את שיני הזהב. וזה היית צריך להקפיד. שניים היו עומדים על ידך ומסתכלים, על ה-Zahnarzt במיוחד, שיבדוק כל אחד ואחד, שיוציא את שיני הזהב מהפה.**

בנוסף לכך, מסביב לבור עמדו ה-0.0. והקפידו שאנחנו נעבוד. בנוסף לכך, היו שם ליטאים שהיו מלובשים בבגדי 0.0. והם היו נותנים להם את כל ההוראות. הם היו אומרים להם: פה בבור הזה ככה ובבור הזה ככה. הם ידעו את כל הפרטים. כל פעם שהיו מביאים יהודים. הם היו משתתפים עם ה-0.0. הם היו יותר גרועים מה-0.0. ברגע שאנחנו התחלנו לעבוד, נשברנו, לא יכולנו. היינו ממש שבורים. באו לשם מה-0.0. ואמרו: אתם יודעים, הוציאו לנו כמות. פיגורות. הם לא אמרו שזה מתי. אמרו: תוציאו את הפיגורות, שאת השמאטעס, אנחנו רוצים שתעשו כל יום כמות של ככה וככה. היינו עובדים מהבוקר השכם עד הלילה.

אני לא אשכח את זה. בפעם הראשונה זה היה שבת בערב או יום ראשון בבוקר, הייתה רוח והדליקו. אחרי ששמו את כל זה אז שפכו בנזין, חומרי דלק, והדליקו. וזה היה נורא. ראינו איך שהעם היהודי נשרף. זה היה פחד, זה היה זוועה. אותנו הורידו מייד לבונקר. למחרת הם לקחו כמה אנשים על מנת לגשת למשרפה ולראות שהכל יהיה שרוף. ואחרי יום-יומיים-שלושה היה נשאר מזה אפס. מהעם היהודי היה נשאר שם אולי חצי קוב אפר. את האפר היו לוקחים, מערבבים את זה עם החול, ושום דבר לא היה. ומייד, ברגע שזה היה, המשרפה הראשונה נשרפה, עוד לפני זה בנינו ליד עוד משרפה. שלא נעמוד, שלא יעמדו, מייד לעבוד. וכך אנחנו המשכנו.

מצאנו כל מיני דברים. ידענו, הגרמנים היו באים לגטו ואומרים שהם צריכים בניח חמש מאות נגרים, מאתיים מסגרים, חייטים. היה חלק שמצאנו, את בגדי העבודה לא ראינו. אבל למשל, מסגר היה לו את הפלייר, היה לו פטיש ואיזמל. אז ידענו שזאת הייתה קבוצה של המסגרים. וכך הלאה, כל אחד ידענו מי הם, מאיזו קבוצה הם שייכים. והיו חלק ניכר שממש היו בלי בגדים, ערומים, והם שכבו בתוך הבור, לצערנו, כמו ששוכבים בתוך חבית דג מלוח. ובאיזה צורה אתה צריך להוציא את הגוויה? עם הפיקים האלה, היית צריך להכניס אותו בין הרגליים ולמשוך וזה היה סוף העולם.

אנחנו כך המשכנו. היו מביאים לנו לבור קצת מרק. ובאותו דבר, באותה עבודה, עם אותן ידיים, שום דבר, אכלנו, ומייד לעבודה. ואז, אחרי כמה זמן, לא הרבה, הביאו עוד קבוצה. סיפרתי שאנחנו היינו שמונים במאלינה. אחר כך הביאו עוד אנשים שמצאו אותם בגטו במאלינות. אחר כך הגיעה קבוצה של שבויי מלחמה, הרוב היו יהודים. ביניהם גם היו שניים נוצרים. הביאו אותם לשם. ביניהם היה אחד מהנדס ועוד אחד בחורצ'יק שגם כן היה מהנדס. ואנחנו כבר התחלנו אז לחפור, כבר התחלנו לחשוב מה לעשות. אנחנו רוצים שיהיה איזה עד, הרי ככה העולם לא ידע שום דבר. לא נשאר שום דבר. ברגע ששורפים, מערבבים את זה עם האדמה, לא נשאר שום דבר. אתה לא יכול לדעת בשום אופן שום דבר. גמרנו את הבור הראשון, התחלנו את הבור השני באותה צורה. היו חלק עם בגדים, היו חלק ניכר בלי בגדים, וזה היה נורא. הראש עם שום דבר, האצבעות, השערות.

מצאנו שם אישה. כנראה שנולד שם תינוק בתוך הבור, ברגע שירו בה. וזה היה נורא לראות את זה. בכלל, לעבור את זה כל יום. להוציא את הקדושים הטהורים ולשים אותם על המשרפה ולשרוף אותם. ואתה צריך לעמוד על יד זה וכל פעם להעביר ולתקן ולעשות את זה.

כשבאו השבויים הרוסים, הרוב יהודים, אנחנו סיפרנו למהנדס הזה מה שאנחנו הולכים לעשות, מה שאנחנו כבר עושים. הוא ירד והסתכל מה נעשה. אנחנו התחלנו לחשוב איך אפשר **בכל אופן לברוח משם**. חשבנו קודם אולי אחד יישאר על המשרפה, והוא יצא, אולי הוא יצליח. אחר כך התחלנו לחשוב אחרת. ופה אני רוצה לציין שהשטח איפה שאנחנו היינו היה עצום. פה בפינה הימנית של הירידה היה מטבח. עבדו שם ארבע בנות. הן היו מבשלות בבוקר תה, בצהריים קצת מרק ועוד הפעם תה בערב. על יד המטבח היה מחסן קטן. שם היה הלחם. אנחנו התחפרנו. פה זה המטבח, פה המחסן, צמוד. ירדנו פה והתחפרנו מתחת לאבנים. התחפרנו והתחלנו לאט-לאט לחפור. עכשיו מה עושים? איך אתה יכול לחפור? הרי האדמה תיפול עלינו. מי שהיה חותך עצים למטבח, ניצל את ההזדמנות שה-0.0.0. לא היו שמים לב. היו מסתובבים, היינו חותכים קצת יותר ארוכים, וככה היינו זורקים את העצים למטה. חלק, מה שהיו צריכים למטבח שמנו למטבח. חלק שהיינו צריכים למנהרה שהתחלנו לבנות, שמנו אותם בצד.

ש: מי זה התחלנו? כמה אנשים הייתם שהתחלתם לחפור?
ת: העשירייה שהתחילה הם גם גמרו, הם המשיכו עד הסוף. התחלנו לעבוד, אנחנו פינינו לכולם וכולם ידעו מזה. ביקשנו שכל אחד ישתתף, כי בלתי אפשרי שאתה תרד אחרי יום עבודה זוויתי עם מכות, עייף, והיית צריך לשכב על ארבע ולמשוך, אחד מוסר לשני את האדמה. ואיך מוציאים את האדמה? בכיסים, בחולצות. וזה אחרי יום עבודה. היית חופר עם כפית, מה שמצאנו אצל הקדושים ההרוגים.

ש: אחרי יום עבודה כזה, הייתם נכנסים לבור.
ת: כל אחד כל יום היה נכנס, נניח חמישה איש. היינו עובדים עד זמן מסוים, אחר כך היו באים אלי ואומרים: מוטקה תרד! מוטקה לא היה אומר אף פעם לא. היה יורד, היו מגרשים אותי, מספיק. אוויר לא היה, זה היה מאוד-מאוד קשה. החלק שעבד, עבד עם כל הלב, עם כל הכוחות, על מנת להספיק.

ש: הייתם גומרים את היום שלכם. הייתם חוזרים לתוך הבור איפה ששכבתם. אז יכולתם לעלות מהבור הזה?

ת: לא עולים מהבור, בשום אופן לא.

ש: אז איך הגעתם לחפירה? המטבח הזה היה בתוך הבור?

ת: המטבח והמחסן הכל היה בתוך הבור. לצאת זה היה דבר בלתי אפשרי. הכל בפנים. הכל בתוך הבור הזה. באת מהעבודה. שתית קצת תה עם חתיכת לחם, וישר נכנסת לעבוד. הייתה לנו תוכנית. אנחנו מצאנו, דרך אגב, קומפוס.

איך הייתה השמירה עלינו – כמו שהבור היה עגול, מסביב שמו שתי שורות של מוקשים עם שתי שורות של גדר תיל ומסביב היו עומדים ה-0.0.0. לא רחוקים אחד מהשני, הם היו צמודים, ואנחנו עשינו תוכנית לצאת מתחת. זה היה הר כזה. שאנחנו נרד בתוך העמק, שלא ירגישו בנו.

קרה מקרה שפתאום אדמה נפלה עלינו. התחלנו לבנות ישר, ואחר כך היינו צריכים לעשות סיבוב. ובסיבוב קרה, זה יכול היה להיות אסון, אבל התגברנו. היה לנו חשמלאי שהכניס לנו לשם מערכת חשמל מהמטבח. זה עשה דוויד. מה שהוא היה קובע, אנחנו היינו עושים. פעם בערב באו ה-0.0.0. והיה אפל, בדיקה. היו חסרים להם

ארבעה איש. ראינו שאנחנו מפסידים את הכל. אבל, כמו שאומרים, ירדו מלאכים, סגרו להם את העיניים. הם יצאו מהמחסן, נעמדו בשורה והכל היה בסדר.

בנוסף לכך, ברגע שישנו אסור היה להוריד שרשראות מהרגליים, בשום אופן לא. היו שם בינינו ארבעה חבר'ה צעירים. הם היו מביאים מים. היו הולכים ומביאים מים למטבח. זו הייתה העבודה שלהם. העבודה הייתה מחולקת. חלק היו מורידים את העצים כל הזמן, בלי הפסק. חלק עבד בבורות, החלק הניכר, שהיו צריכים להוציא את הגוויות ולשים אותם במשרפות. והיה חלק, שניים- שלושה איש שהיו עובדים בגמר של המשרפה. נניח, המשרפה נגמרה, אז היו צריכים לעשות עבודה שלא תשאיר שום סימן.

כך המשכנו. אנחנו כבר כמעט הגענו לסוף, ואז דיברנו. ואני זוכר את המילים: חבר'ה, תתכוננו, אנחנו עומדים לצאת. היה שם בינינו בירליץ, הו אמר: חבר'ה, אני מרגיש שאנחנו עוד מעט כבר באוויר. ב-15 לאפריל 1944 אנחנו יצאנו מפונאר.

רוצה אני להדגיש, שלא רק אנחנו יצאנו, משום שאנחנו יצאנו ואף אחד לא ידע. הודענו לכולם, הודענו לכולם שאנחנו יוצאים. האנשים היו שקטים, בלי רעש, בלי שום דבר, הסכימו עם כל מה שקרה. חלק היה נכנס והיה אומר. היו אנשים צעירים ובריאים, אמרו שהם לא יכולים להמשיך, לא יכולים לעבוד. אני לא עשיתי את הרשימה. היו יותר גדולים ממני, אני עוד הייתי אז בן אדם צעיר מאוד. אני הייתי החמישי בתור. כל אחד היה מקבל את התור לפי זה מה שהוא נתן, מה שהוא עשה, מה שהוא עבד.

ש: חמישי בתור ליציאה?

ת: החמישי בתור ליציאה. מה אני אספר לכם – ברגע שאנחנו יצאנו, אנחנו לא יודעים לאן ללכת. אנחנו מצאנו שם כל מיני מכשירים. ידענו שיש גדר תיל אחת ויש עוד גדר תיל.

ש: לאן הוצאתם את האדמה?

ת: זו שאלה מאוד-מאוד רצינית. זו שאלה טובה. כל אחד שואל את זה. הוצאנו לשטח, אותו שטח שהיה, אנחנו מסביב היינו מוציאים את האדמה ולא הרגישו.

ש: כל זה היה בתוך בור.

ת: הכל בתוך הבור הגדול.

ש: הבור היה מאוד גדול. זה היה כמו כל שטח אחר. זה היה יכול להיות מעל פני השטח. אבל אם אתה מעל פני השטח, אתה מפזר אדמה על השדה. כאן לא היה לכם שדה.

ת: באמת לא היה שדה. אבל השטח היה גדול ואנחנו היינו מפזרים את האדמה מסביב. הם אף פעם לא שמו לב במיוחד. וזה היה המזל שלנו.

ש: איפה הם עשו, למשל, את האפל, למעלה או למטה?

ת: פעם אחת פה, פעם רק למטה, פעם בא אחת האיברשטורמפיהרר. הבנדיט הזה, והעמיד אותנו בשורה. ביום חורף קר עמדנו שם שעות על גבי שעות וזהו זה.

ש: הבור היה מכוסה אדמה?

ת: אמרתי, הבור היה שלושת רבעי מכוסה עם עצים, וחלק היה פתוח.

ש: זאת אומרת שזה היה כעין בונקר, בעצם, אבל במימדים אדירים?

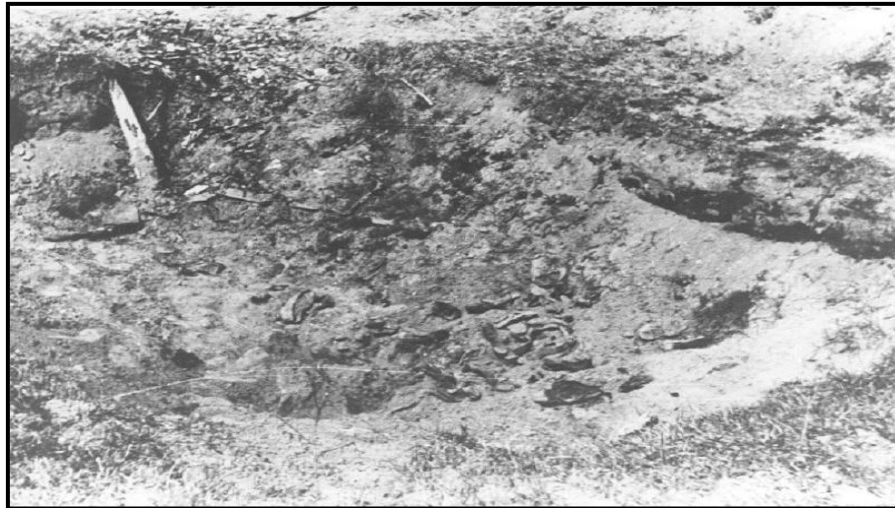
ת: כן, במימדים אדירים, וזה היה לנו מזל אחד, שהם לא תיארו לעצמם שהיהודים במצב שכזה מסוגלים לבנות, אחרי יום עבודה כזה קשה. היו מקרים שאנשים הרגישו לא טוב. אז בסדר, אמרו: אנחנו ניקח אותך ללאזרט. אחר כך נודע לנו, הלאזרט היה בתוך פונאר. המהנדס הזה, עם עוד כמה אנשים שהיו חולים, היו לוקחים אותם הצידה ומחסלים אותם. אנחנו ידענו שמפונאר לצאת זה דבר בלתי אפשרי. אבל ניסינו, לא היה לנו מה להפסיד. וכבר חלק ניכר אנחנו הוצאנו, עוד נשארו קורבנות שם. והצלחנו. זה היה נס, נס מהשמים. להיכנס במנהרה, שכל המנהרה הייתה שבעים

ס"מ גובה ושישים ס"מ רוחב. על מנת שהאדמה לא תיפול. בנוסף לכך היה לנו גם מזל שזו הייתה אדמה חולית, אדמה קלה. וזה היה ניתן לחפור. ואיך לחפור? אנחנו היינו נכנסים חמישה-שישה איש, אחד אחרי השני, אחרי יום עבודה, עם הבוץ, מהבורות, מהקורבנות. לא היית שם לב לשום דבר, לא מעניין אותך. וככה אנחנו היינו מוציאים את האדמה, אחד אחרי השני, אחד אחרי השני.

- ש: מה היה אורך המנהרה?
ת: משלושים עד שלושים ושניים מטר.
ש: זה הספיק כדי להיות מחוץ לבור?
ת: זה היה מספיק משום שהייתה גבעה, ולמטה היה כאילו עמק כזה. מספיק שהשמירה לא הייתה יכולה לשים לב לראות את זה. הם גם לא חשבו, הם לא חלמו על דברים כאלה.
- ש: איך אתם ידעתם? מישהו הכיר את המקום?
ת: היו אנשים שאמרו שהם מכירים, אבל בסוף כשיצאנו אף אחד לא הכיר את המקום. אחרי שיצאנו הם התחילו מייד לירות. הם הרגישו והתחילו להפגז אותנו ולירות. אנחנו כבר היינו מהצד השני של פונאר והסתובבנו. ולפנות בוקר ראינו שאנחנו ליד הגדר עוד הפעם. ופה זה היה נורא.
- ויש עוד משהו להוסיף, שאנחנו התפלגנו. נשארנו חמישה-שישה איש, והיתר לא ידעו איפה הם. ראינו שמתחיל להיות אור. האיכרים בחו"ל היו מוציאים לפני החורף את הזבל לשדות. אנחנו נכנסנו לתוך הזבל.
- ש: איך ידעתם את המקום איפה לפתוח כדי להגיע מעל פני האדמה?
ת: אנחנו ישבנו שם לא יום ולא לילה. אנחנו ראינו בדיוק את המרחק, ראינו את המקום. כל התוכנית הייתה שלנו, להצליח ולצאת איפה שאנחנו רוצים ואנחנו הצלחנו, אנחנו הצלחנו. בגלל זה אני אומר שזאת גבורה. באמת העם היהודי עוד לא יודע מזה. שידע. ובסופו של דבר אנחנו יצאנו אחד עשר או שנים עשר או שלושה עשר. אומרים שיצאו עשרים. חלק הרגו בדרך. במקום הזה היו שמירה מעל הראש. היו עלינו שרשראות, לא שרשרות שקושרים, שרשראות. זה אחרי יום עבודה שהיית מקבל מכות בלי סוף, אוכל לא נתנו. והיה לך הכוח והאנרגיה והרצון. רצון היה תמיד. אבל כוח להיכנס לתוך המנהרה, לחפור ולעשות מנהרה של שלושים עד שלושים ושניים מטר.
- אני מעריך מאוד את האנשים שהיו איתנו. אני חושב על זה הרבה מאוד. אף אחד לא היה אומר "לא, למה לו לא מגיע?" אף אחד לא אמר, אף אחד לא התקומם. להיפך.
- ש: למה לי לא מגיע מה, לצאת?
ת: בכל אופן, אנשים יוצאים, למה שאני לא אצא? אמרנו להם: רבותי, קודם כל יוצאים האנשים שעבדו, שהשתתפו, שמגיע להם. אף אחד לא אמר שאתם לא, כולם הסכימו. זה לא בן אדם אחד או שניים, אנחנו היינו מעל תשעים איש.
- ש: מתוך התשעים יצאו עשרים?
ת: יצאו עשרים, אבל אני יודע משנים עשר איש, הצלחנו. אחרי שלושה ימים שהלכנו.
- ש: יש לפני רשימה של ניצולי פונאר. מר זיידל יקרא את השמות.
- ת: דוגים יצחק הראשון. בייליץ השני. גלזר יורה השלישי. קנטרוביץ הרביעי. זיידל (זה אני) החמישי. מצקין זלמן השישי. גול שלמה השביעי. קוסטיה פוטאנין השמיני. אובסיציק התשיעי. פטיה זינן העשירי. היה לנו גם מהנדס שהיה שבוי מלחמה ואני לא זוכר את השם, והשנים עשר היה כגן.
- אנשים סיפרו לו, האיכרים סיפרו לנו שהרגו, מצאו עוד כמה אנשים שחיסלו אותם והרגו אותם. אז תיקח בחשבון שבמנהרה נכנסו בתור הראשון עשרים איש.
- בוודאי, כשהגענו לפרטיזנים, זה לא היה כל כך קל. היינו צריכים להגיע לפרטיזנים בלי לדעת שום דבר. בדרך נכנסנו, שאלנו. נכנסנו לאיזה איכר, דווקא פולני, שאמר לנו: אני פולני, נכנסתם לכתובת נכונה ואני אדריך אתכם, אני אכתוב לכם את כלה דרך, את כל הכפרים איפה שאתם צריכים ללכת.

- ש: ברגע שיצאת מהמנהרה, זה היה לילה, נכון?
ת: לילה.
- ש: נפגשת עם עוד אנשים?
ת: אנחנו היינו קבוצה. אנחנו התפלגנו. ברגע שקפצנו והתחילו לירות אז אנחנו מחפשים אחד את השני, ואני נשארתי עם חמישה או שישה איש. איפה היתר אנחנו לא ידענו. אבל רצינו מה שיותר מהר להתרחק.
- ש: זה היה בלילה?
ת: בלילה. התרחקנו והסתתרנו וחשבנו שאנחנו מי יודע כמה קילומטר מפונאר. בסוף התברר שאנחנו עומדים מהצד השני של הגדר. ברירה אחרת לא הייתה אלא להיכנס בתוך הזבל של האכרים. נכנסו וככה ישבנו בתוך הזבל כל היום. לפנות ערב יצאנו והמשכנו הלאה.
- ואז בדרך אנחנו נכנסו לאיכר אחד והוא אמר לנו: אני פולני. ודרך אגב יש פה ארמיה קריובה, זאת שמחפשת דווקא יהודים, ואני אתן לכם תוכנית איך להגיע ליער. ואני יודע מאיפה אתם. שמענו שברחו מפונאר, ואני רואה אתכם. והוא נתן לנו את התוכנית ולפי התוכנית שלו אנחנו הגענו לפרטיזנים. וזה לא היה כל כך פשוט. היינו צריכים לעבור גרמיזון גרמני. גרמיזון זו יחידה גדולה. אתה צריך ללכת ממש עם גדר התיל, בערך איזה שבע מאות מטר עד קילומטר. עברנו את הגרמיזון והתקרבו. זה היה בלילה. לא הכרנו את המקום. היה חושך מצרים.
- ש: אתה יכול אולי לציין שם של מקום?
ת: זה היה כפר שהוא כבר היה שייך לאזור הפרטיזני ז'אגארין.
- ש: מה המרחק מפונאר?
ת: אני חושב שלוש וחמישה עד ארבעים קילומטר, ככה אני מניח. הבית עמד לפני הכפר.
- ש: לא הייתה לכם ברירה.
ת: אמרנו שאנחנו מוכרחים לשאול מה הלאה. שכבנו על האדמה.
- ש: מה אכלתם בינתיים?
ת: נכנסו בדרך, ביקשנו משהו, היו נותנים לנו והיינו מסתלקים. קיבלנו לחם. הפולני הזה שנכנסו אליו ונתן לנו את התוכנית, הוא נתן לנו תפוחי אדמה, נתן לנו לבן, עם לחם. הספקנו בזה ואמרנו לו תודה רבה ועזבנו. התחלנו ללכת. הוא אמר שאנחנו צריכים לעבור כפר שנלחמו שם הפולנים עם הרוסים, הפרטיזנים הלבנים נגד הפרטיזנים הרוסים. היה כפר שרוף לגמרי. אנחנו צריכים לעבור את הכפר, אז אנחנו מגיעים לגרניזון. עם הגדר אנחנו הולכים ישר ואחר כך פונים ימינה. וככה הלכנו, הצלחנו הגענו, ופנינו ימינה והיה עוד חושך מצרים, לא רואים שום דבר. שכבנו על האדמה, נחנו קצת.
- ש: הוא ידע איפה נמצאים הפרטיזנים?
ת: כן. נכנסו. לא כולם. אני הייתי אז, נכנסו הביתה. הם התחילו להסתכל עלינו. מאיפה נפלתם? מה אתם עושים פה? הגרמנים פה, רק עכשיו הם ישבו ואכלו אצלנו! במילים כאלה. ואז כבר נכנסו לכפר ואמרו לנו שזו כבר האזור הפרטיזני, תיכנסו פנימה-פנימה, שם צריכים להיות הפרטיזנים. נכנסו פנימה ונפגשנו.
- אבל, אני שכחתי להוסיף. לפני שאנחנו נפגשנו עם הפרטיזנים, בדרך כשברחנו ביום הראשון, כשיצאנו מהזבל הזה, הלכנו ביום. לא הייתה לנו ברירה. נכנסו לאיזה שטח עצום עם כמה עצים. אנשים עברו. זה היה שלג, ואנחנו שכבנו בצד. ועוד פעם נכנסו לבית. נכנסו לבית אז הבן אדם שישב שם אמר: אתם באתם לכתובת, היום בערב צריכים להגיע אלינו פרטיזנים, אני המוביל שלהם. היה רצוי ויותר טוב שתצאו מכאן ותסתתרו, ולפנות ערב אתם תשמעו שתי יריות ותיכנסו לבית, וככה היה. חיכינו. לפנות ערב שמענו שתי יריות. אנחנו באנו לבן אדם הזה, ואת מי אנחנו פוגשים – פוגשים פרטיזנים יהודים.

ש: זה היה איפה?
 ת: זה היה לא רחוק מווילנה, ואז המפקד הוא אמר לנו: אתם תמתינו, עוד מעט יבוא לפה כוח, ואנחנו נלך לאן שאנחנו צריכים ללכת. אז הוא אמר שאנחנו הולכים עכשיו לעשות פעולה. מה הפעולה - אנחנו צריכים להביא אוכל. טוב, אנחנו צריכים ללכת, הלכנו. הלכנו, נכנסנו לכמה מקומות בכפר. לקחו שם שתי עגלות עם סוסים ולקחו אוכל. [22]

בור בגיא ההריגה בפונאר בו נראים שרידי קורבנות [23]

עדותו של אבא קובנר במשפט אייכמן בעניין פונאר

עדות

אבא קובנר, משורר עברי, מנהיג פרטיזנים ולוחמים מגטו וילנה, מראשי חבורת "הנוקמים", שניסתה לנקום בנאצים לאחר מלחמת העולם השנייה, קצין התרבות של חטיבת "חטיבת גבעתי" במלחמת העצמאות, וממקימי בית התפוצות.

קובנר נולד בשנת 1918 בסבסטופול, עיר נמל בחצי האי קרים שבאוקראינה. בעיר וילנה למד בגימנסיה העברית "תרבות", והיה ממנהיגי תנועת "השומר הצעיר" בעיר יחד עם בן דודו, בר קובנר (לימים מאיר וילנר) ואסתר נוביק (לימים אסתר וילנסקה), ואחר כך גם ממנהיגי התנועה בליטא ופולין. קובנר למד, אך לא סיים את חוק לימודיו, בסמינר למורים ובאקדמיה לאמנויות שליד אוניברסיטת וילנה. התכונן לעלות לארץ ישראל עם חבריו, אך מלחמת העולם השנייה פרצה, הנאצים כבשו את פולין ואת ליטא והוא נשאר עם חבריו.

חברי המחתרת מגטו וילנה, ובהם אבא קובנר, עומד במרכז עם כיבוש וילנה על ידי הנאצים הוא הסתתר במנזר שבפרברי העיר. אחר כך היה בין מקימי המחתרת הלוחמת, אך משאפסו הסיכויים להלחם במרד כללי, יצא אל היערות שבסביבת וילנה והצטרף עם חבריו לתנועת הפרטיזנים היהודיים. בינואר 1942 הוקם בגטו וילנה ארגון פפא"ו (FPO) - ארגון הפרטיזנים המאוחד, ולאחר שמפקדו הראשון של הארגון, יצחק ויטנברג, נפל לידי

הנאצים, התמנה קובנר למפקד הארגון. לאחר שנודע לו על רצח העם היהודי, הוא קרא באספת התנועות החלוציות את הכרוז:
"היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה. על יהודי ליטא הוטל להיות הראשונים בתור. אל נלך כצאן לטבח! נכון, חלשים אנו וחסרי מגן, ואולם, התשובה היחידה לאויב היא התנגדות!".

לאחר המלחמה היה בין מארגני תנועת "הבריחה", וגם הקים עם חבריו את הארגון "הנוקמים". הגיע לארץ ישראל בסוף 1945 כדי להשיג חומרי לחימה לארגון, כשבינתיים משמש סגנו יצחק אבידב (רייכמן) כמפקד "הנוקמים", אך נתפס ונעצר על ידי הבריטים. ישב כמה חודשים במאסר, קודם בקהיר שבמצרים, ואחר כך הועבר לכלא ה"קישלה" בירושלים העתיקה. בתום מאסרו הצטרף עם קבוצה מחבריו לקיבוץ עין החורש, שבו היה חבר עד יום מותו.

בראשית מלחמת הקוממיות גייס אותו שמעון אבידן, מפקד חטיבת "גבעתי" לתפקיד קצין התרבות, ה"פוליטרוק", של החטיבה. עשה עם החטיבה את דרך הקרבות הארוכה והקשה שלה עד תום המלחמה. התפרסם בשנות המלחמה בעיקר בשל "הדפים הקרביים" שכתב. אלה היו חיבורים תוקפניים ולא סלחניים, ברוח דפי הקרב של הצבא האדום. חברי קיבוץ ניצנים נפגעו מאוד מן הדפים שנגעו לנפילת קיבוץ, ולא סלחו לקובנר על כתיבתם עד יומו האחרון.

במאי 1961 העיד מטעם התביעה במשפט אייכמן, ועדותו הותירה רושם עז.

אבא קובנר נפטר ביום השני של ראש השנה תשמ"ח, 25 בספטמבר 1987. נקבר בקיבוץ עין החורש שבעמק חפר.

קטע העדות בעניין פונאר

היועץ המשפטי: אתה גבית עדויות מילד בן 11?
העד: ילדה.

ש. ילדה בת 11 אשר הגיעה לוילנה וספרה מה שנעשה ביער פונאר?
ת. כן. ש. זוהי אחת העדויות אשר גבית בכתב ידך?
ת. לא כתב יד. זאת כתבה חברה אחרת.

ש. אתה זוכר את המסמך? ת. כן.
ש. מה זה?

ת. **הטרידה אותנו השאלה מה קורה בפונאר.** ובקשנו, חפשנו אחרי אנשים. שניצלו, והיו כאלה שניצלו, פצועים ולא פצועים, גבינו, אני זוכר, מהם עדויות. פה ישנן שתי עדויות מזעזעות, ארוכות.

ש. על מה שקורה בפונאר, שרוצחים שם יהודים?
ת. כן. אבל אם ירשה לי בית המשפט אספר על עדות אשר אני גביתי.

אב בית-הדין: קודם נגמור במה שאתה מחזיק בידך. מתי זה נגבה?
ת. ב-1942.

ש. על ידי מי?
ת. על ידי אנשי המחתרת. אלו הן שתי עדויות, של **המורה תמה כץ** ושל הילדה **יהודית שטרויך**.

אב בית-הדין: שתי העדויות האלו יסומנו ב-ת/882.
היועץ המשפטי: נודע לכם שבפונאר פשוט רוצחים יהודים?

העד: אם תרשו לי אספר את הדבר החרוט בזיכרוני ביותר.
היועץ המשפטי: מה חרוט בזיכרוני ביותר?
ת. זאת סיפרה לי אישה בשם **שרה מנקס**, שניצלה מהבור, והיא סיפרה לי על הוצאה להורג של קבוצת נשים, באוקטובר 1941. היא סיפרה לי זאת אחרי שבועות. בקבוצה זו הייתה בין השאר אפשר להגיד תלמידה שלי. כמה חודשים לימדתי אותה בגימנסיה, בת של מורה בגימנסיה אפשטיין בוילנה. שמה **צרנה מורגנשטרן**.

אספר בקצרה: הם הובאו לפונאר. אחרי שחיכו במקום, נטלו קבוצה מהם והעמידו אותם בשורה. אמרו להם להתפשט. הם התפשטו עד כותונת. עמדה שורה של אנשי האינצגרופן מולם. יצא לפניהם קצין, הסתכל בשורת הנשים ומבטו נתלה בצרנה. היו לה עינים נפלאות, נערה תמירה, עם צמות ארוכות. הוא הסתכל בה ארוכות, חיך ואמר: "צאי צעד קדימה". היא הייתה המומה כמו כולם. בשעה זו איש לא ביקש דבר. היא כנראה מתוך שתוק נשארה ולא צעדה קדימה.

הוא פקד עליה ושאל: "הי, האם אינך רוצה לחיות, את כל כך יפה, אני אומר לך צעדי צעד קדימה". אז היא צעדה צעד קדימה. הוא אמר לה: "חבל יופי כזה לטמון באדמה. לך, אבל אל תביטי אחורנית. הנה שדרה. את מכירה את השדרה, לך". היא רק היססה והתחילה ללכת. השאר - סיפרה לי שרה מנקס - הבטנו בה כאשר עינינו, אינני יודעת אם רק פחד או רק קנאה. היא צעדה, צעד רופף. אז הוא הקצין שלף את האקדח וירה בה ראשונה בגב. ולמה לספר יותר?

ש. התארגנה מחתרת וקראה את הנוער היהודי בוילנה להצטרף לשורותיה. זהו הכרוז הראשון, כמדומני שהוא בכתב ידך.
ת. כן. זהו כתב ידי.

ש. זהו הכרוז הראשון שהוצא בוילנה? פה כתוב על העטיפה: - -
ת. **זהו כרוז המרד הראשון לא רק בוילנה.** תרשה לי לקרוא אותו. אני אנסה לקרוא אותו ישר בעברית. הוא כתוב אידיש, אם כי זכור לי שהמקור כתבתי בעברית, אחר כך בעצמי תרגמתי זאת לאידיש. הוא הופץ בהדפסה. [קורא את הכרוז]:

"אל נלך כצאן לטבח, נוער יהודי. אל תאמינו למוליכים אתכם שולל. מ-80,000 יהודי ירושלים דליטא נשארו רק. 20.000 לנגד עינינו נקרעו מאתנו הורינו, אחינו ואחיותינו. היכן מאות הגברים שנחטפו לעבודה בידי החוטפים הליטאים? היכן הנשים העירומות האלה שהוצאו בליל- האימים של הפרובוקציה? היכן היהודים מיום הכיפורים? היכן אחינו מהגיטו השני."

מי שהוצא דרך שערי הגיטו לא יחזור עוד. כל הדרכים מובילות לפונאר ופונאר היא מוות. מיואשים קרעו מעיניכם את האשליה. ילדיכם. בעליכם - אינם עוד. פונאר איננה מחנה עבודה. כולם נורו שם. היטלר זמם להשמיד את כל יהודי אירופה. על יהודי ליטא יצא להיות גורלם בתור הראשון. אל נלך כצאן לטבח.

אמת נכון: אנו חלשים וחסרי-מגן, אבל התשובה היחידה לרוצחים היא-התגוננות. אכן, מוטב ליפול כלוחמים בני-חורין מאשר להיות בחסדי מרצחים. להתגונן, להתגונן עד נשימתנו האחרונה. השגיוחו."

התאריך הוא 1.1.42 בגיטו וילנה.

[24]

- אנוליק בנימין: **רוץ אל השער בני**, קורותיו של נער בגטו וילנה ובמחנות באסטוניה 1941-1944, בית לוחמי הגטאות, תשס"ב-2002.
- ארד יצחק: **וילנה היהודית במאבק ובכליון**, הוצאת ספרית הפועלים, תשל"ו-1976.
- אשרי אפרים: **חורבן ליטא**, ניו יורק, תשי"ב-1951.
- גורביץ פרומה: **זכרונה של רופאה**, עם יהודי ליטא בימי השואה, הוצאת בית לוחמי הגטאות, תשמ"א-1981.
- גרוסמן וסילי, ארנבורג איליה: **הספר השחור**, הוצאת עם עובד, תשנ"ט-1991.
- דבורצ'צקי מאיר: **ירושלים דליטא במרי השואה**, הוצאת מפלגת פועלי א", תשי"א-1951.
- דבורצ'צקי מאיר: **עדותו במשפט אייכמן בתוך** היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות א, עמ' 321-364, מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה, תשכ"כ-1963.
- זיידל מרדכי: עדותו ב- "יד ושם", איו"ש חטיבה O.3, תיק 8883.
- טובין יהודה, קורצ'ק רוז'קה, רב יוסף (עורכים): **הפרטיזנית זלדה**, הוצאת ספרית הפועלים, תשכ"ח-1989.
- לזר חיים וחייה [ליטאי]: **עדות מימי חורבן ומרד**, משרד הביטחון, תשל"ח-1978.
- לזר חיים [ליטאי]: **חורבן ומרד**, הוצאת משואות, תשי"ז-1950.
- מלמד יוסף: ליטא ארץ הדמים**, הוצאת איגוד יוצאי ליטא, תשנ"ז-1997.
- סוצקבר אברהם: **גיטו וילנה**, הוצאת שכו, תש"ז-1947.
- סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר, אדמה ללא אלוהים**: 835 ימי רצח עם / בתיעוד העיתונאי הפולני א. סאקוביץ'; [פיענוח: רחל מרגוליס; תרגום מפולנית והבאה לדפוס: דב ברגמן].
- פריד-בורנשטיין: **עדות אל תשכח**, הוצאת מורשת, תשס"ח-2008.
- קובנר אבא: **עדותו במשפט אייכמן בתוך** היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות א, עמ' 335-352, מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה, תשכ"כ-1963.
- קובנר אבא: **מגילות העדות**, הוצאת מוסד ביאליק, תשנ"ג-1993.
- קורצ'אק רייזל: **להבות באפר**, הוצאת הקיבוץ הארצי/מרחביה, תש"ו-1946.
- קלמנוביץ זליג הירש: **יומן בגיטו וילנה וכתבים שנמצאו בהריסות**, מורשת ספרית הפועלים תשל"ז-1977.
- רודשאבסקי יצחק: **יומנו של נער מווילנה**, יוני 1941-אפריל 1943, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט-1969.
- רינדזיונבסקי אלכסנדר [סניה]: **חורבן וילנה ופונאר**, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות, תשמ"ז-1987.
- שפירא-רוזנצוויג יטה: **גם בפונאר היינו, עדותה של בת וילנה**, בית לוחמי הגטאות, תשל"ט-1979.
- רזניק ניסן: **ניצנים מאפר**, סיפורו של חבר הנוער הציוני ממקימי ארגון הפפא"ו בגטו וילנה, הוצאת יד ושם, תשס"ג-2003.
- שור גירגורי: **רשימות מגטו וילנה**, הוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה, תשס"ב-2002.

מראי מקומות

1. מקור הצילום: שרה בן-מיכאל
2. דבורצ'צקי מאיר: **ירושלים דליטא במרי השואה**, עמ' 421-423.
3. מקור הצילום: ארכיון בית לוחמי הגטאות.
4. קורצ'אק רייזל: **להבות באפר**, עמ' ס-סו.
5. מקור הצילום: <http://www.vilnaghetto.com/gallery/album66?page=1>.
6. מקור הצילום: <http://www.vilnaghetto.com/gallery/album66?page=1>.
7. מקור הצילום: ארכיון בית לוחמי הגטאות.
8. מקור הצילום: ארכיון בית לוחמי הגטאות.

9. דבורז'צקי מאיר: **ירושלים דליטא במרי השואה**, 360-352.
10. דבורז'צקי מאיר: **עדותו במשפט אייכמן בתוך** היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות א, עמ' 364-321, מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה, תשכ"ג-1963.
11. מקור הצילום: ארכיון בית לוחמי הגטאות.
12. סוצקבר אברהם: **גיטו וילנה**, 205-187.
13. מקור הצילום: <http://www.deathcamps.org/occupation/ponary.html>
14. גרוסמן וסילי, ארנבורג איליה: **הספר השחור**, עמ' 546-533.
15. סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר**, עמ' 9-7.
16. סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר**, עמ' 21-19.
17. סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר**, עמ' 29-28.
18. סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר**, עמ' 41-34.
19. סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר**, עמ' 61-60.
20. סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר**, עמ' 74-72.
21. סאקוביץ' א.: **וילנה-פונר**, עמ' 79-77.
22. זיידל מרדכי: עדותו ב- "יד ושם", איו"ש חטיבה O.3, תיק 8883
23. מקור הצילום: ארכיון בית לוחמי הגטאות.
24. קובנר אבא: **עדותו במשפט אייכמן בתוך** היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות א, עמ' 352-335.
25. מקור הצילום: ארכיון בית לוחמי הגטאות.